

23.336 5

БОРИС ГРІНЧЕНКО

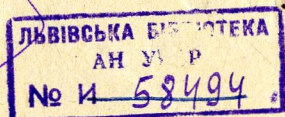

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.

77535
Ч.

Обкладинка Святослава Гординського

1466

Бувають у житті народу культурні надбання, які на свій час роблять свою службу, виконують важливе завдання, щоб потім, в інших умовах життя, призабутися, залишитися в тіні — нераз на довгий час. Але коли в тих культурних надбаннях є іскра таланту їх творців, коли вони є висловом поважної думки, щирого почуття, коли вони кидають хмут світла на життя народу в якійсь окремій історичній добі, то нова історична хвиля сполосне з них пил забуття, видобуде їх на денне світло, і вони заясніють знову у своєму блиску.

Таким надбанням в історії української літератури є повість Бориса Грінченка „Сонячний промінь“, що появилася вперше у львівському журналі „Зоря“ за 1891 рік. Її автор належить до тих українських письменників, що всю свою силу, всю багату енергію, увесь свій творчий хист віддали на службу рідному народові. Борис Грінченко (1863—1910)* належав до тих незломних, твердих характером борців, що в сумній добі українського літературного життя, після відомого указу з 1876 р., в часах, коли загал українського громадянства попав в апатію і зневіру, високо несли прапор української національної думки. Працювали вони, не зважаючи на всі перешкоди, не зневірювалися, хоч страждали, не падали духом, хоч угиналися під тягаром праці, бо непохитно вірили, що ця праця мусить принести колись користь. Цій глибокій вірі дав вислів Борис Грінченко словами:

...Не мине без пуття наша мука страшна,
Наша праця під гнетом неволі.
На могилах у тих, що в борні полягли,
Собі щастя збудують онуки
І промовлять: вони не даремно жили, —
Здобули нам волю їх муки...

[(„Наша доля“).

* Походив із панської сім'ї, де щоденною розмовною мовою була мова російська. В гімназії попалися йому до рук „Енеїда“ Котляревського і „Приказки“ Гребінки, і тоді він пізнав красу рідної мови. Великий вплив мав на нього „Кобзар“ Шевченка, що спонукував його писати українською мовою. Довгий час Грінченко був учителем на селі. Помер в Оспедалетті в Італії 1910 р.

Як невтомний лицар праці, Грінченко стояв довгий час на сторожі українського національного життя — (недаремно поруч псевдоніму Василь Чайченко він вибрав собі інший псевдонім: „Вартовий”) — і своїми творами: поезіями, оповіданнями, повістями, драмами, перекладами і популярними книжечками намагався розбудити приспану національну свідомість серед інтелігенції та втискався з ясным смолоскипом освіти в найтемніші закутки народного життя.

Щодо самої повісти „Сонячний промінь”, то вона розкриває перед нами українську дійсність, яка вже давно відійшла в минуле. А проте цей твір і досі глибоко зворушує читача своїм життєвим і національним ідеалізмом. Зрозуміла річ, що читачеву увагу приковують передусім переживання головних постатей повісти — Марка й Катерини: повне молодечого запалу Маркове змагання та духова криза, що її переживає Катерина у зв'язку із своїм коханням, що тісно переплітається з впливом національних ідей, зокрема впливом Шевченкового генія. Але слід пізнати і тло, на якому виступають ті постаті, зрозуміти їх добу та духа тієї доби. Повесть веде читача і в дім зросійщеного поміщика, і на терен школи, і під сільську стріху, показуючи, чим жили люди останньої чверти ХІХ стол. та який національний потенціал зберігся в народі. Вона дає також малюнок тих людей, що були на той час виразниками українського громадянства.

Невідрадна виходить з-під пера Бориса Грінченка картина тодішньої інтелігентської громади з її такими, здавалося б, неважними суперечками про правопис, мову, популярні книжечки для народу. Малодушність і — що ще гірше — дводушність її членів, прожертих російщиною, робить гнітюче враження на теперішнього читача. Та, може, Грінченко в розпалі боротьби — бо ж він сам був учасником таких змагань — згустив темні кольори, показав нам людей надто дрібних. Читач, що хоче виробити собі об'єктивний погляд на ті справи, не задовольниться досить таки схематичним Грінченковим малюнком, а сягне й по інші твори, зокрема такі незрівняні, навіяні глибоким ідеалізмом, людські документи, як „Сторінки минулого” Ол. Лотоцького та „Спогади” незабутнього Євгена Чикаленка. Змальовані Грінченком українські інтелігенти — це типові представники т. зв. українофільства (оті „філи”, як з іронією сказано про них в одному місці повісти), що їх любов до української старовини та етнографії — це була така своєрідна любов, яка не знала твердих і суворих обов'язків супроти рідного краю й народу, обов'язків перед його сучасним і майбутнім.

Інший тип — Марко Кравченко, ідейний представник моло-

дого покоління народників, що добачували мету життя освіченої одиниці в активній діяльності, в творенні національної своєї змістом і формою української культури. Правда, своїми ідеями про „працю для добра народу” та способами здійснювання тих ідей (складання популярних книжечок, читання українських книжок селянам) він дуже нагадує покоління шістдесятників. Здається, ніби він — син отого Радюка з повісти „Чорні хмари” І. Нечуя-Левицького: він бо різниться від Радюка не так обширом своїх ідей, як скоріше своїм темпераментом (у них обох помітно відбилася різниця темпераментів самих авторів!), а вслід за цим різкішим, сказати б — радикальнішим, ставленням національної проблеми. Тільки в умовах тодішньої жахливої мертвеччини могли два покоління українського громадянства топтатися майже на тому самому місці.

Оцінюючи критично явища даної доби, треба підходити до них не зі становища наших теперішніх вимог, а з історичної перспективи. З такої перспективи слід поглянути насамперед на суперечки про правопис і мову, маючи на увазі той цікавий процес розвитку, що його пройшов український правопис у ХІХ ст. (пригадаймо собі такі етапи його розвитку, як максимовичівка, кулішівка, драгоманівка, желехівка, усистемізована акад. Ст. Смаль-Стоцьким), а також процес творення української літературної мови — мови красного письменства, а дедалі мови науки та всіх ланок громадського й державного життя. Суперечка за правопис у повісті „Сонячний промінь” — це тільки далекий відгомін завзятої довголітньої боротьби за правопис, яка особливо яскравих форм набрала була в Галичині, яка в процесі кристалізації літературної мови буває конечна, але на яку затрачено не в міру багато енергії.

Нерозривно зі змаганнями за правопис ідуть змагання за мову, зокрема з приводу т. зв. „кованих слів”. Річ у тому, що в розвитку української літературної мови прийшов був момент, коли запас народного словництва виявився недостатнім. Це відчували особливо ті письменники (як Куліш, Старицький), що працювали над перекладами класиків європейських літератур. Питання: чи літературна мова має задовольнитися тим запасом слів, який знаходиться в народній мові, чи має право поширити його, утворюючи нові слова на народній основі, що ними потрібно передати деякі поняття, — це було принципіальне питання, що його позитивно розв'язали і Куліш, і Старицький, і Ол. Пчілка, та й сам Грінченко. Цим шляхом ішов навіть вряди-годи і консервативний Нечуй-Левицький. Але було серед тодішнього українського громадянства чимало людей, які не розуміли тих прагнень, для яких „народна мова” — це було щось непорушне,

статичне, щось, з чого письменник може брати, але куди не може від себе нічого давати. Ті люди докочувалися до розуміння української літературної мови як мови провінційальної, мови нижчої категорії, т. зв. мови „для домашнього обихода“, як тоді казали. До цього другого табору близько стояв у 80-тих роках минулого сторіччя і Мик. Костомарів, що вважав українську мову за не розвинену настільки, щоб нею можна було перекласти Шекспіра чи Байрона, а тому писав: „Краще залишити в спокої всіх Байронів, Міцкевичів тощо і не намагатися насильно кувати слова й вирази, які для народу незрозумілі та покищо непотрібні“ (див. Петров: Очерки истории укр. литературы XIX ст. Київ 1884, стор. 452).

У подібному напрямку йшли змагання на тему „літературна мова і народні говори“, що вироджувалися часто у дріб'язкові суперечки за окремі слова та за форми, але, здебільшого, були доконче потрібні, бо вносили новий фермент до літературної мови, яку російський уряд прогнав із публічного життя і школи та засушив був на смерть. Сам Грінченко брав живу участь у тих змаганнях на сторінках львівських журналів „Правда“ та „Зоря“ саме в часі друку „Сонячного променя“. Треба було довгих десятиків років, щоб виробилися більш-менш усталені норми української літературної мови. Нічого дивного немає в тому, що Грінченко в своїй повісті відбігає від норм теперішньої літературної мови. За основу його мови стали південно-східні говори з їх такими особливостями, як: форми 1-ої особи однини — походю, мую, засмутю (замість: походжу, мушу, засмучу); 3 ос. од. — чита, балака, заробе, положе; займенникові форми в род. одн. тїї, цїї (зам. тієї, цієї), його, йому, її, їх тощо після прийменників (до його і т. д.); подекуди дієйменники на -ть (прочитать). Редакція цього видання залишає такі форми в діялогах селян як характеристичні говіркові особливості.

Питання літературної мови в'язалося з питанням народної освіти рідною мовою (шкільної та позашкільної), і це чергове питання є теж предметом дискусій на сторінках нашої повісті. Яке глибоке було незрозуміння ваги народної мови в школі, показано в повісті на прикладі поміщика-ліберала, заходи якого заснувати школу для селян розбиваються саме об те незрозуміння, що відчувало його від народу. Що й казати про позашкільну освіту в тодішнім російським „темнім царстві“! Про позашкільну освіту в країні, в якій „Просвіта“ була недосяжною мрією! Не диво, що та освіта, не маючи правних можливостей для яких-небудь організаційних форм, мусіла обмежуватися принагідним читанням українських книжок селянам.

Ось таким дзеркалом життя є „Сонячний промінь“.

Автор хотів повістю розбурхати приспане сумління своїх поросійщених затривожених земляків, з одного боку, — з другого боку, заохотити свідому частину української інтелігенції до праці в користь найширших верств народу. З цієї причини і повість „Сонячний промінь” можна вважати важливим культурним документом, цінним для розуміння вісімдесятих і дев'ятидесятих років минулого століття. Головні постаті в ній: Марко Кравченко і Катерина Городинська — мають подекуди типовий характер, є вони представниками різних кіл тодішнього українського громадянства.

Поруч свого культурно-історичного значення — це документ, що дуже добре ілюструє умови українського національного життя в межах царської Росії — „Сонячний промінь” нав'язаний глибоким чуттям самого автора. Сила кохання Катерини, велич її саможертви, саможертви не лише в ім'я кохання, але також в ім'я розбудженої свідомості гріха супроти власного народу — не проминають і сьогодні без глибокого враження. І сьогодні для кожного, хто в житті бачив велич посвяти і самовідречення, хто стежив у житті за стражданнями зболілої дитини, для кожного, хто рветься до праці і живе для якоїсь ідеї, — повість „Сонячний промінь” буде близька, зрозуміла, буде — рідна.

Сьогодні, коли вже давно лежить у могилі не тільки автор повісти, але й його вірна дружина Марія Миколаївна — відома теж під літературним псевдонімом Марія Загірня — (вмерла 15 липня 1928 р. в Києві від розриву серця), до речі буде вказати, що „Сонячний промінь” має і глибоку автобіографічну основу. Марко і Катерина мають чимало рис обох Грінченків. Зокрема Катерина нагадує Марію Грінченкову, що, вийшовши з російської сім'ї, подібно як Катерина, пережила глибоку духову кризу під впливом народолюбних ідей молодого Бориса Грінченка та — як засвідчено в її некролозі — „захопилася його ідеями і працюю для національного відродження українського народу, за тяжких умов царату, стала Грінченкові за дружину — помічника, українському народові — за рідну дочку, культурі та мові українській — за щирого працівника”. („Марія Миколаївна Грінченкова” — некролог у „Російсько-Українському Словнику”, т. II, вип. 1, Київ 1929, стор. 111).

Повість Грінченкова овіяна тією любов'ю, яку вносила і в своє родинне життя, і в свою невтомну громадську працю Марія Миколаївна Грінченкова. Тим то „Сонячний промінь” був для Грінченків особливо дорогий...

Та водночас ця повість буде завжди пригадувати ім'я Бориса Грінченка, що так гаряче бажав бачити рідну країну в щасті.

І коли ця хвилина надходить, коли завдяки велетенському зривові німецького народу кується краща доля нашого народу, до нас доходять Грінченкові слова:

*„Наші сили й почування,
Думи, мрії, міркування,
Рук і мізку поривання,
Все, чим тіло й дух багатий, —
За одно ми мусим дати:
Щоб ізнов народом стать !..*

I

Сонце стояло насеред неба і пекло добре, — як тільки може воно пекти в наших степах на межі між весною й літом. Навкруги не було ні деревця — рівний голий степ. Ще не покошена трава степова та буйні жита та пшениці блищали ясними кольорами під золотим сонячним дощем, брали очі. Але той, хто їхав оце тепер добре наковченим шляхом, не міг нічого того бачити. Густа хмара сірого в'їдливого пилу закривала від нього все, лізла йому в вічі, у ніс, у вуха. Хоч буда в фаєтоні піднята була — а може й саме через це — подорожній ледве міг дихати.

— Чи скоро доїдемо? — спитався він нарешті у візника.

— А ось уже скоро! — відмовив кучер і махнув батогом на коні.

Коні побігли швидше, а подорожній почав дожидатися того „скоро”. Захилившись у куточок, силкувався хоч мало-небагато зберегти від пилу очі та ніс. А сам думав тимчасом:

— Ну, марою приїду до панів!

Він їхав до Городинських, багатих панів, що мали тисяч із п'ять десятин землі, жили здебільшого на селі і тільки взимку, місяців на три, приїздили до губерніяльного міста, до того самого, звідки їхав і наш подорожній, студент останнього курсу історично-філологічного факультету, Марко Кравченко. Він цього року кінчав університет і тільки деякі екзамени відсунено на осінь. Старий пан Городинський надрукував у часописі оповістку, що бажає мати вчителя синові-гімназистові. Марко Кравченко приніс йому добрі рекомендації, і пан покликав його до себе на літо вчити хлопця, що не здав екзамену і восени мусів здавати його вдруге. Маркові однак треба було на літо кудись їхати, бо він з того тільки й жив і в університеті себе держав, що заробляв, учачи недотепних гімназистів. Це була важка робота. Встань уранці, біжи в університет, а вийшовши з його, поспішайся верстати за три до одного хлопця з третьої класи реальної школи. Хлопець нерозумний, ще й лінивий, учити його — лишенько; але що ж робити? Це давало Кравченкові десять ру-

блів на місяць, а деякі його товариші робили те саме й за п'ять. Та і в нього був ще другий учень — геть-геть аж на тому край міста, — і той таки вже й за п'ять. Цими п'ятнадцятьма рублями на місяць він і жив усю останню зиму й весну — аж поки були університетські лекції. Звісно, того не дуже ставало на життя, часом доводилось не обідати, а жити самим чаєм; але ж Марко Кравченко до цього вже звик. Чи таки ж йому, синові міського чоботаря, боятися того? Батько тягся з останньої копійки, щоб вивчити сина, посилав його до початкової школи, тоді віддав до повітової. Там побачили, що в Марка є голова, і порадили батькові віддати його до гімназії. Довго вагався батько (матері не було вже, — давно вмерла), довго думав, а далі сказав:

— Він же в мене один! Може, колись подякує.

І він оддав свого Марка до гімназії. П'ять років ще робив він з усієї сили, кладучи увесь свій заробіток на сина. Ні, не весь, бо хоч і не часто, а був і в його гріх: він іноді пив. Оце не п'є місяць, два, три, півроку, а там випив де в знайомого чарку — другу та й почав з того часу пиячити. Він пив день, два, три, іноді тиждень, часом і додому на той час не приходячи. Та коли й приходив, то тільки ще більшого жалю завдавав своєму Маркові. Завсіди ласкавий до сина, він тепер плакав, ліз обіймати та цілувати його, узивав себе падлом, п'яницею та іншими такими ж назвищами. І так аж доти, поки падав знесилений додолу та й засипав на те, щоб завтра встати, піти похмелятися та й знову почати тієї ж.

Поки жива була Маркова мати, цього не було. Її смерть була першим великим Марковим горем. Тоді було йому вісім років. Він zostався без ласкавого материного пестування. Батько був добрий, але батько був не мати. І це була перша хмара, що лягла на хлопцеву душу. Другою хмарою було те, що батько почав упиватися. Тяжко було Маркові, страшенно жаль батька, але він бачив, що запобігти тому лихові нічим не здолає. І це зробило хлопця дуже рано поважним, замисленим. З тринадцятих років почав уже він думати про таке, що інший не думає про нього і в двадцять. Він почав замислюватися про те, чого батько п'є. Довго шукав одмови і не міг знайти, аж поки сам батько натякнув йому на неї. Повернувшись одного разу п'яний, він, своїм звичаєм, почав обнімати та цілувати сина, приказуючи:

— Падло я!... П'яниця!... А ти, мій синочку, — хіба тобі такого батька? А-ні-же! А-ні-же! Не такого!... І ти гляди!... Я тебе віддав — вивчу! Гляди!... Батько дурний, невчений, а ти гляди, щоб а-ні-же! ані краплини!...

Довго ще балакав батько про це, і його балакання вразило Марка. Йому, малому хлопцеві, здалося тоді, що батько п'є тільки

ки тим, що він невчений, неосвічений. І з цього часу наука зда-лася йому зовсім іншою. Досі це була просто наука, а тепер це вже освіта, що не дає людині робитися такою, як його батько. Досі Марко любив у науці тільки те, що його зацікавлювало, а тепер почав любити все — і цікаве, й нецікаве, бо воно веде до кращого життя. Не відразу з'явився в нього такий погляд. Його дитяча голова довго мучилась та думала, поки що змогла надумати; але як це сталося, — Марко закохався в освіті і почав бачити в її усю мету свого життя. Він не тільки вчився того, чого учено в гімназії, але читав багато, добуваючи книжки, де тільки міг. Читання було безладне, але все ж дещо давало хлопцеві, давало хоч невеличку загальну освіту, розвиток, якого не мали його товариші-гімназисти. І дедалі він читав, то все більше розсувалася перед ним завіса, що ховала від нього деякі цікаві йому питання...

Але тут трапилося несподіване лихо: п'яний батько впав на вулиці і не вернувсь усю ніч додому. Вранці його знайдено замерзлого.

Страшно вразило це душу шістнадцятилітньому хлопцеві. Скільки він перемучився за той час, поки це хоч трохи забулось, — він і тепер не може спокійно згадувати. Але одно зосталося і ніколи не забудеться: те, що він намислив, сидючи над батьковим трупом. Він думав:

— У тяжкій роботі звікували свій вік мати й батько, — робота їх і в труну положила. З чого ж вони могли розважитися? Нічого — тільки праця, бідність, горе. І лишалася горілка!... Хоч би письменний батько був, а то навіть книжки не міг прочитати.

Марко, здригаючись з страху, уявляв собі темне безпросвітне батькове життя: праця, праця, праця — і більше нічого. Нащо ж та праця? Яка її мета? Яка мета усього батькового життя? Батько цього не знав, і нема чого дивуватись, що він пив: то душа шукала хоч якого виходу з того безпросвітнього життя.

Марко згадував, що так живуть усі міські робітники. Він не знав, як живуть селяни, але думав, що й там так само. І він почав лякатись. Нащо ж таке життя? І до чого таке життя доведе? Йому здавалось, що доведе таке життя до здичіння...

Як же запобігти цьому? Тільки освітою, — знову здавалось Маркові. Він ще мало думав тоді про соціальні та економічні обставини, а все звертав на освіту. І з того часу він зробився борцем за неї. Він заприсягсь у душі віддату своє життя на послугу просвіті... Згодом його погляд поширшав. Він побачив, що тут були ще й інші причини — соціальні та економічні. Він і їх почав брати до уваги, але ж це не відмінило його замірів.

На сімнадцятому році він прочитав Кобзаря. Це була в нього перша книга українською мовою і вразила його дуже. Ту мову, що нею написаний Кобзар, уважав він досі за простацьку говірку, думав, що нею можуть говорити тільки неосвічені люди. Нею говорили його батько й мати, бо прийшли з неосвіченого села, бо й сами були неосвічені; нею говорив і Марко; але змалечку, поки не став освічуватися. Через те поглядав на цю мову згорда. Але ж погляди, що висловлював поет тією простацькою мовою, були здебільшого Маркові погляди або — краще сказати — натхненне поетове слово так уражало чутливу душу молодому хлопцеві, що він корився йому залюбки, не змагавшись.

Щира любов Маркова до матері та до батька ще побільшилась любов'ю до їх, як до нещасних затоптаних життям людей. Цю любов він переносив потім на всіх убогих та знесилених, спрацьованих та придушених. Це був несвідомий покищо йому самому демократизм. Не дивно ж, що як до його душі озвався демократизм високим поетичним словом, — ці несвідомі почування мусіли статися самосвідомістю.

А Марко прочитав:

І день іде, і ніч іде,
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки, —

він забув, що це писано простацькою мовою. Кілька книжок з історії української доробили Шевченкове діло: Марко Кравченко зрозумів, хто він і якої просвіти мусить бажати тому темному народові, про який думав...

Важко було жити Маркові після батькової смерті. У нього зосталася поганенька батькова хатинка, — та й тільки ж. Тоді то почав він жити приватними лекціями та живе ними й досі. Того й тепер їде до пана Городинського. Двадцять рублів на місяць, квартира, харч — чи щодня ж трапляється таке? Марко Кравченко був радий, що так добре склалося. Він виїхав учора вранці, попрощавшись з своїм другом, товаришем-студентом Семеном Лісовським — у місті він з ним і жив укупі — і оце тепер незабаром уже й приїде до панства.

— А он і Рашківка! — промовив візник, показуючи батоном.

Марко глянув і побачив поблизу вже слободу в балці. Похитуючись по скелястій поритій дорозі, фаєтон з'їхав у ту балку і швидко пробіг невеличку слобідку, що, як і всі степові села, була вбога на дерева, а багата на глину та на камінь. Накрай слободи, у великому саду, вздрів Марко панський будинок. Коні

швидко підбігли до рундука. Марко вискочив з фаетона і зараз же побачив невисоку та огрядну панську постать у літній жовтенькій одежі та в солом'яному брилі. Пан той стояв трохи набік од рундука, спиною до Марка, і з кимсь розмовляв. Почувши гуркіт, озирнувся, і Марко пізнав самого пана Городинського. У його було смугляве чепурне обличчя з довгими бакенбардами, чорними, аж блискучими, з ситим, чисто виголеним підборіддям проміж ними; карі очі швидкі й блискучі — дарма, що панові було більш як п'ятдесят років; тільки чепурно сформована голова була трохи лиса. Він моторно пішов до Марка.

— Просимо, просимо! Дуже радий! — промовив до нього, стискаючи руку.

І він повів його на рундук. Але глянувши на Маркове обличчя та й на одержу, зупинивсь.

— Одначе! Ви відразу добре познайомилися з нашим пилом. Коли так, то думаю, що вам більше тепер хочеться піти в свою хату. Григорій! — гукнув він на слугу, — проведи їх до старого будинку! — і додав Маркові: — Як приберетесь, — просимо до обіду!

Виголений слуга взяв з фаетона легенький Марків кошик, трохи скоса на його глянувши, і повів молодого вчителя через двір у невеличкий старий будиночок. У ньому ніхто не жив, хіба гості іноді ночували. І оце там виготовано світлицю Маркові.

Ледве вмивсь і передягсь Марко, — почув, що коло будинку задзвонено в невеличкий дзвін.

— Що то? — спитавсь він хлопця, що приносив йому вмивання.

— Обід. Скликають усіх — може хто в саду або ще де.

Марко пішов до панського будинку і знов стрів у дворі пана Городинського.

— А що? Причепурились? — згукнув той весело. — Ото добре! Ходить же тепер обідати!

І він повів за собою Марка. Перейшовши рундук та передпокій, увійшли до великої світлиці. Серед неї стояв чималий стіл, готовий до обіду. У світлиці була вся сім'я Городинських. Пан підвів Марка до своєї жінки.

— Оце наш учитель! — весело промовив він. — Марко... Вибачайте, — забувсь!

— Марко Петрович Кравченко, — поміг панові Марко.

— Марко Петрович Кравченко! А це моя жінка — Марія Семенівна.

Марія Семенівна була висока й худа панія, убрана, хоч і на селі, відповідно до всіх вимог етикету. Колись чепурне її обличчя, було тепер сухе й суворе; очі дивились неприхильно. На

Маркове привітання вона подала йому руку, мов з панської ласки.

— Ну, цій добродійці я, здається, не дуже до вподоби, — подумав Марко, помітивши, як панія привіталася.

— А це моя дочка — Катерина Дмитрівна. А це — ваш учень!

Пан так швидко повертався, що Марко не встиг навіть і глянути добре на цих двох, як він згукнув:

— Ну, а тепер сідаймо обідати!

— Може бути, що вже й мене познайомиш з паном Кравченком, — озвався хтось поважним голосом.

Марко глянув і побачив молодого панка, вишліхтуваного та чистенького, з гладенько зачесаним коротким темним волоссям, з підстриженою по-французькому борідкою, що не без поваги виступав з кутка.

— От так! І забув! — сказав Городинський і додав: — Мій син!

— Іван Дмитрович Городинський! — доказав поважно панок, подаючи Маркові руку.

— Ну, сідаймо, сідаймо, бо їсти хочеться! — скрикнув пан і сам перший сів, посадовивши коло себе Марка.

— А нуте лишень перед обідом, щоб краще їлося! — промовив пан, беручи карафку з горілкою. І налив старшому синові й собі; Марко не схотів.

— Отакий же з вас і робітник буде! — пожартував пан і перекинув чарку в рота.

Пан Городинський іноді, як і цього разу, вживав українські слова й приказки, і це видимо не зовсім подобалося панії: вона щоразу в таких випадках якось особливо морщила носа.

Почали їсти і на деякий час усі замовкли — чути було саме сьорбання. Марко міг поки трохи роздивитися. За столом сиділа вся сім'я Городинських, лічачи сюди й маленьку дочку з пристарілою панією, — за поспіхом Марка не зазнайомлено з нею, але він зрозумів, що це гувернантка найменшої панської дочки, французка. Коло неї, просто Марка, сиділа старша дочка — Катерина. Біля Марка сів Іван Дмитрович, а за ним, у білій гімназійній сорочці, худий, на погляд сонливий, хлопець років чотирнадцятьох — Марків учень. Марко перебіг по ньому очима, перебіг очима по дівчинці та гувернантці і зупинився на Катерині. Як і вся сім'я, вона була чепурна. Трохи довгеньке обличчя, тонкий рівний ніс, рівні чорні брови; обличчя більш худе, ніж повне; вираз — спокійний, трохи гордовитий; на гордовитість та енергію натякала й постанова голови — трохи назад; чорне волосся зачесане було вгору просто й гладенько і тим додавало ще більше

поважності цьому обличчю. Маркові воно не сподобалося; очі — їх погляд він випадком піймав — були такі ж карі, як у батька, але трохи горді.

— Панська врода! — подумав Марко і спустив очі.

— Ну, що ж у вас нового в місті? — озвався пан, вийвши добру тарілку юшки та втираючись розгорненою серветкою. — Мабуть, пил, спека — таке, що й не продихнеш.

— Ну, цього добра у нас ще більше! — промовив Іван Дмитрович.

— Правда! Правда! — засміявся пан. — Марко... вибачайте... Еге, Марко Петрович такий приїхав, що мабуть довго змивав з себе нашу степову пилюгу.

— Але в нас є таке гарне, чого в городі нема, — промовила Катерина, — наприклад, скеля.

— Вона завсіди кожну нову людину насамперед знайомить зі скелею, — промовив, осміхнувшись, старий Городинський.

— А хіба ж вона не гарна? — спиталася дочка.

— А як же? Гарна! — згодивсь і батько. — Ось побачите, Марку Петровичу, я вам покажу. Це тільки Іван її не любить. Він там петербурзький урядовець, — це він бачите, до нас на літо відпочити приїхав, — то він сміється з нас, бо не любить села.

— Що тут гарного? — сказав на те Іван Дмитрович. — Цей степ нескінченний, ці скелі страшенні, що чогось залізли серед цього степу, — примушують вас щогодини, щохвилини розуміти, що ви маленькі, мізерні. І всюди природа гнітить і дошкуляє: сонце не хоче гріти, а нестерпуче пече, або не гріє зовсім тоді, як треба; пил засипа горло й ніс; дощ лє зовсім не тоді, як його бажають...

— Наче б то завсіди вже так буває, — сказала Катерина Дмитрівна.

— Здебільшого. Ну от наприклад. Іду я степом. Сонце пече, заносить пилом. Од сонця страшенно болить голова, пил не дає дихати. Втомлені коні ледве плентаються. Коли це несподівано дощ! Пил змішався з водою, і брудні патьoki течуть мені по обличчю, біжать за спину. Я трушусь, увесь мокрий з холоду, і не можу рушити з місця, бо потомлені коні не витягнуть з грязюки. Це твоя природа.

— Та ти зовсім белетрист! — засміялася Катерина. — Звісно, буває й таке, а ще більше буває гарного. А що ж, у твоїй канцелярії хіба краще?

— Ну, вжеж! Сидячи на м'якому кріслі у помірно нагрітій чистій та чепурній хаті, рішаючи справи, що мають вагу для всієї Росії, я почувую себе паном, царем над цією природою, над людьми...

— Він думає, що з своєї канцелярії переробить природу.

— Я хотів тільки сказати, що справді цивілізована людина не може почувати ніякої прихильності до природи, а тільки до цивілізованих форм життя. Найближчі до природи бувають дикі люди, бо й живуть по-звірячому. А дедалі людина цивілізується то все більше відбивається від природи, перестає почувати потребу в їй і... і замість природи, яка панувала досі над людьми, стає твердий уряд, що всім керує, все держить на припоні, все знає, до всього доглядається... і все може... Я не про урядовців кажу, я кажу про той справжній уряд, яким держиться весь лад громадський, про той уряд, що одним папером все може відмінити...

— Вибачайте, — озвався Марко, — коли я не згоджуся з вами. Папери нічого не відмінюють на ліпше, хоча часто псувають добре. От ви нарікаєте на природу, а тимчасом вона зовсім не винна, що вам так погано їздити: проведіть добрі биті дороги, обсадіть їх деревами, поробіть добрі екіпажі і т. і., і т. і., то вам і буде добре їздити. Одно слово: піднесіть угору культуру людности! А це робиться широкою просвітою, себто цілком протилежним способом тому, якого вживають папіряні канцелярії.

— Це вже старе, — недбало відповів Іван Дмитрович. — Тільки те добре, що робить тверда центральна влада, незалежна від усяких громадських впливів.

Марко нічого не міг одказати, бо почали вставати з-за столу.

— Ну, а тепер можна й одпочити! — промовив пан. — Ви, молоді люди, по обіді не спите, а мені не погано.

І він подався одпочивати. Марко теж пішов у свою хату, але, не вважаючи на безсонну ніч у вагоні, заснути не міг, — нові враження не давали.

Минуло кілька день, поки Марко обговтався та звик до нової обстанови, до нових людей.

Сім'я Городинських була багата панська сім'я. Старий Городинський з третьої чи з четвертої класи гімназії пішов до війська, і гулянки з товаришами та карти далеко більше сподобалися паничеві, ніж скучні гімназіяльні лекції. За веселу вдачу та за те, що щедро сипав грішми, — улюблено його поміж товаришами. Батькова смерть рано примусила його покинути службу та взятись до хазяйства. Запакувавшись на селі, він дуже „змужичився”, як казали про нього аристократичні його знайомі, себто — відбивсь од міських завичок та смаків і навіть розмовляв трохи по-простацькому, часто вживаючи українські вислови. Це однак не навчило його хазяїнувати, і хоча економія його вміла витягати копійчину зусюди і мати в твердій руці мужиків з околиці, та це робив не сам пан, а управитель. Пан же мало до чого встря-

вав, бо любив солодко попоїсти, гарно поспати та на дозвіллі пореготатися за веселою розмовою. Був він мало освічений, бо що вчив — забув, а читав хіба „Губернскія” та „Московскія Вѣдомости” — та й над останніми дрімав. А проте така була більшість сільських панів, а ще більше панків, то пан Городинський нічим і не відрізнявся од них. Був же чоловік не злий, і мужики навіть хвалили його часом, хоча ніколи не хвалили його економії.

Його жінка була більша пані, як він. Вона була дочка з дуже багатої панської сім'ї, ще й з рідні якомусь князеві чи графові. Тим то сім'я її жила по-аристократичному. Марію Семенівну виховано в інституті і готовано заміж коли не за царенка чи князенка, то в усякому разі за генерала. Сама вона нижче генерала не спускала очей. Але в один чудовий день великий батьків маєток продав банк, і вся сім'я (чимала — сім душ з матір'ю) мусіла виїхати з блискучого Петербургу на село, де zostавсь їй ще невеликий клаптик землі, що був тепер єдине її багатство. Відміна була велика. Спершу Марія Семенівна все сподівалася, що ось-ось прилетить якийсь молодий герой — хоч не генерал, але хоч такий, що колись буде генералом — і забере її з собою до раю пишного та розкішного. Але час минав, а молодий герой не приходив. Панна спустила навіть трохи нижче: вона задовольнилась би й просто з офіцера, аби був багатий. Але й той не приходив. Так досиділа вона до двадцять трьох років. Життя, що здавалося дочасним, мусіло зробитися їй довічним. Минув ще рік, і вона вже втратила надію на ліпше, коли нагодився Городинський, що був їм сусідом на селі. Він закохавсь у двадцятьчотирилітній вродниці і посватав її. Подружжя Марії Семенівни здавалося зовсім небажаним: що за маніри, розмова, яка грубість мужича!... Чи могло ж це все подобатися їй, що зросла серед тонкої атмосфери інституту та петербурзьких балів. Але ж цей степовий ведмідь багатий! — казали їй родичі, — мусиш іти, бо нічого не висидиш. Вона це й сама розуміла і пішла за молодшого від неї на два роки Городинського. Вона пішла, почувавочи, що приносить жертву, і ніколи не могла погодитися з своїм становищем. І досі вона поводитись так, мовби вона голова аристократичної господи, а чоловік щось інше.

Не змігши найти в йому задоволення своїм аристократичним бажанням, бо він, одружившись, і не подумав кинути господарство та везти свою жінку на великопанські балі, як то їй бажалося, — вона вдовольняла себе хоч тим, що свої панські погляди, свій аристократичний світогляд прищеплювала дітям. Вона досягла, щоб сина віддано до одної з найаристократичніших педагогічних інституцій у Петербурзі. З сина вийшов чудовий бюрократ,

карієра його була забезпечена, бо й тепер він уже мав чималу офіційальну посаду. Мати пишалася ним. Вона й старшій дочці натовкла голову чудернацькими думками про вищість панської породи, про те, що вона, Катерина, призначена до блискучої долі і т. і. Вона робила з дочкою те, що роблено замолоду з нею самою, і мала великий вплив на дівчину, хоч Катерина, розумна і з самостійною натурою, не завсіди годилася з материними поглядами і не завсіди скорялася материним вимогам. Метою материною було — виховати дочку в тому ж інституті, де вона й сама вчилася. Але інститут був у Москві, а вони жили серед українських степів, і батькові зовсім не хотілося запряторювати так далеко дочку. Що не робила Марія Семенівна, але завсіди плохий пан Городинський цього разу був надзвичайно упертий. Марія Семенівна згоджувалась уже на який ближчий інститут, але пан Городинський безапеляційно сказав, що всі інститути нічого не варті і що він оддасть дочку до гімназії, як то всі роблять. Такою думкою про інститути він страшенно образив жінку, але не відминив свого погляду: Катерина мусіла вчитися в гімназії. А проте Марія Семенівна трохи розважилась: спершу довідалась, що у тій же гімназії вчиться й губернаторова дочка, а друге — вона примудрувалась так обставити Катеринине життя в місті, що дівчина, маючи панські нахильності, відразу опинилася в гімназії серед того невеликого гуртка, що його подружки дражнять аристократками, паніями і т. і. Тому впливові, що так боялась од гімназії Марія Семенівна, Катерина мало підпала і не „зіпсувалась” або „зіпсувалась” дуже мало.

Маркові пані Городинська не сподобалась. Завсіди мовчазна та трохи сувора, вона поводитилася з ним якось особливо згорда, хоча завсіди дуже ввічливо. Через те Марко та вона мало коли що й говорили.

Не дуже розмовляв Марко і з Іваном Дмитровичем. Цей молодий адміністратор, сумуючи по своїй канцелярії, що панувала над людьми й природою, завсіди мав вигляд маленького Зевса і ніколи не говорив, а звисока навчав, мов офіційальні накази видавав. Цей тон страшенно дратував Марка, а Івана Дмитровича так само дратував чогось Марко. Обопільна їх неприхильність виявлялась і без розмов у холодному поведінні.

Більше зацікавлювала Марка Катерина. Врода її дуже дивувала його. Дедалі він приглядався до неї, то все більше мусів дивуватися надзвичайно аристократично виробленим пружкам її обличчя. Починала вона зацікавлювати його і як натура. Вона розмовляла з ним мало, поводитилась трохи згорда, хоча й не давала цього виразно навзнаки. Але в її очах світився розум, а стиск губів та крутий лоб показували енергію. З усієї сім'ї вона була

хлопцеві найцікавішою, і Марко дивлячись на неї, думав іноді:

— Яка пишна врода! І жалко, що це — тільки панська цяцька!

І Маркові справді чогось ставало шкода, що це так.

Життя Маркове склалося спокійно. Після вранішнього чаю він сідав учити свого учня — затурканого, запамороченого гнітючою системою класицизму, хлопця. Маркові довелося багато попаянкатись коло нього, поки він хоч трохи його розбуркав і привчив розуміти те, що вчиш, а не вивчати слово до слова з книжки. У снідання, що припадало о першій годині, вчиття перепинялося на дві години, а тоді знов ще трохи вчилися — іноді до обід: так бажав батько. Обід, по-панському, бував не раніш як о п'ятій годині або й пізніше, і після того Марко був уже цілком вільний. Той час він уживав на свою роботу та користувався з сільського повітря й природи.

II

Іхавши Марко на село, мав замір ближче придивитися до селянського життя, до народу. Йому доводилось і попереду бачити село, але більше нашвидкуруч, і він дуже цікавився глянути на нього уважніше. Тим то, проживши з тиждень на новому місці, він над вечір у неділю пішов на слободу.

Пішов просто вулицею, цікаво роздивляючись на все. На погляд село було не дуже привітне, як мало не всі степові села. Правда, вальковані або муровані з каменю хати були здебільшого чималі, але й тільки ж того. Сірі або руді тини, кладені з каміння, часом на гнояді, що стирчало з-межи каменюк, були далеко сумніші й нечепурніші од веселих тинів, що до їх Марко звик у своєму краї. Але найбільше його вражало те, що коло хат мало де й видко було яке дерево: біліли, а іноді й руділи хати, руділи тини, сіріла вкрита пилом вулиця — і ні гілочки зеленої, що за-красила б, звеселила б усе. Тільки далеко від хат, у кінці городів над річкою, видно було трохи якогось дерева — мов садовина та кілька верб.

Пройшовши Марко з гони, побачив, що назустріч йому йде юрма парубків. Парубки були в червоних кумачевих на випуск сорочках, попідперізувані цяцькованими поясами; деякі накинули на плечі чумарки, а деякі, поверх сорочок, одягли „жакетки“, незграбно пошиті на селі з черкасину або з якої іншої сільської тканини. Чоботи були на високих корках, з довгими халявами, у деяких повимережуваними густо мідяними „пістонами“. На головах кашкети, збиті на потилицю. Деякі парубки були навіть погано повмивані після роботи в вугільній шахті (з неї вони поприходили вчора увечері додому), але видимо пишалися своєю одежею. Парубки йшли швидко, махаючи руками. Один грав на гармонії, а всі співали, вигукуючи:

Параход їдьот з накладом,
Две Параші сидять рядом,
Вони рядиком сидять,
Папиросочки курять.

— Ось вона — сьогочасна народна поезія, — гірко подумав Марко і пішов далі. Під однією хатою сиділа купка не дівчат, а ще підлітків — років тринадцятих або чотирнадцятих, — і ці співали пісні, що навчилися од своїх старших сестер. Марко всієї не чув, — розібрав тільки початок:

Повій, повій вітерок,
Іс трахтиря в погірбок:
Там бутилки шевеляцца,
А стакани говорять;
У гуляньї при компанїї
Парїнь девушку абнял...

— Боже мій! Що ж це воно таке? Нехай би вже парубки, а то й дівчата не соромляться співати такої пісні!

Він придивлявся до жіночої одежі — вона не була українська: мало не на всіх дівчатах поверх сорочок якісь незграбні, нечупарні „ситцеві кохти” висіли, як мішки. Деякі були без кохт, і на двох із них Марко побачив не українську сорочку: повних рукавів нема, але коротенькі, косо поврізані, і вся сорочка пошита на взір городянських чоловічих сорочок.

Трохи далі Марко вздрів під хатою трьох старих чоловіків та жінку, що сиділи на призьбі. Він підійшов до їх, поздоровкався.

— Пустіть, коли ваша ласка, до себе сісти відпочити! — попрохав Марко.

— Сідайте!.. — ввічливо промовив один чоловік, мабуть господар тієї хати, де люди сиділи; але якось дивуючись, глянув на Марка. Він посунувся і Марко сів. Розмова стихла.

— Що це у вас дівчата та парубки таких пісень співають? — загомонів Марко.

— Яких? — нехотя спитався господар — чоловік уже підлітами, з великою бородою.

— Та негарних! — сказав Марко.

— Хто й зна... Яких уміють...

— Де вони понавчалися? — не покидав свого Марко. — Невже вони позабували старі, гарні пісні українські?

— Хто й зна... Ми не встряваємо до пісень...

Чоловік говорив нехотя, пускаючи слова крізь зуби. Марко помітив це, і йому зробилося ніяково.

— А чого це у вас садків нема? — знов запитався він.

— А де ж ми їх насадимо?...

— А он у тому краї, звідкіль я родом, — там багато садків.

— А ви ж звідкіля?

Марко сказав.

— Гм... — пробубонів дехто, а господар, помовчавши, спитавсь:

— А сюди ж ви як прибились?

— Та ось учителем у вашого пана, — хлопця вчу.

— А! — сказали чоловіки і змовкли. Озвалася жінка:

— Тож то я дивлюсь, що ви мені по знаку, — думаю собі: де це я бачила? Аж воно я вас у дворі панському бачила, як носила туди кури продавати. Коли це було? У середу? Ні, — в четвер...

Розмова знов увірвалась. Маркові зробилося зовсім ніяково. Він посидів ще трохи і не знаходив слів, бачачи, що люди поглядають на його скоса та дивуючись. Їх погляди, здавалось, казали:

— Якого він ката сюди приплентавсь?

Марко встав, попрощавсь і пішов далі. Трохи відійшовши, він почув за собою розмову:

— Що воно таке?

— Чуєш же: панський учитель.

— Чого ж він приходив?

— А хто його зна... Може пан послав що випитать?... Бач — про садки питавсь...

Далі вже Марко нічого не почув, бо далеко відійшов.

— Не вмію я говорити з народом! — думав він, ідучи вулицею. — Вони мов бояться мене, чи гордують мною — не розбереш. Треба частіше ходити на слободу, добре зазнайомитися хоч з кількома селянами — тоді, може, й розговоримось.

Пройшовши Марко трохи далі, побачив коло однієї хати купу людей. Люди стояли, сиділи та жваво про щось гомоніли, кричали. Чути було навіть якісь невиразні співи. Підійшовши ближче, Марко побачив, що люди пили горілку, сидючи на рундучку або на землі, а то й просто стояли. Це був шинок. Новий закон не дозволяв пити горілку в шинку, — отож люди виходили з хати та й пили коло шинку, і цього їм ніхто не забороняв. Марко потім довідався, що про шановніших шинкових гостей, таких, як сільське начальство або крамарство, була в шинкаря окрема хата, де він приймав їх мовби своїх гостей і де можна було пити, скільки хочеш. Прості ж люди впивались на дворі і впивались, як бачив Марко, добре. Найдивніше було Маркові те, що поруч із старими людьми сиділи й зовсім молоді і всі гуртом тягли горілочку. Гармонія й тут рипіла, але пісня була ще гірша за ту, що чув Марко від парубків та дівчат. Дехто, похитуючись, кудись ішов, дехто вже заорав носом і слухав чмелів. Один добродій перестрів Марка. Це був старенький уже дідок, низенький, сухенький. Він скинув шапку, низько вклонився Маркові і промовив:

— Здрастуйте, барин, ваше благородія!

Марко відмовив на здоровкання і хотів обминати п'яного, але той зупинив його, розпірчивши руки.

— Ваше благородія! — скрикнув він весело, але ледве повертаючи язиком, — гуляємо!... Уся громада гуля! Обчество!... Падлець, такий син Семен Олексійович, падлець: таки викрутив обчественну землю. За те погуляєм!... Є!...

П'яний поточився і впав. Марко пішов швидше далі. Він зрозумів, що це була громадська гулянка, що Семен Олексійович видурив у мужиків за горілку громадську землю. В цьому селі була не одна громада, а аж три — тим то гуляла тепер тільки та, що „пропила” землю, а інші мусіли пити за свої гроші. Мабуть такого добродія, що пив за свої гроші, Марко й стрів, трохи відійшовши від шинку. Чоловік, п'яний, як земля, сидів долі. Біля нього стояла жінка і тягла його, кричачи:

— Уставай, проклятий! Уставай, іроде! П'яного!

Чоловік силкувався устати, але не міг. А жінка все тягла його і все кричала плачущим та злим голосом:

— Падло п'яне! Усе попропивав!... Одягтися ні в віщо! Їсти нічого! Нащо ти пшеницю одніс у шинк? А жилетка де твоя?

— П... пропив!... Штурма Шимильов гуля! Бережись!...

П'яний простяг кулак і хотів скочити з долу, але впав зовсім і ту ж мить захріп.

Марко пішов швидше.

А тимчасом уже вечоріло. Сонце сідало за високу скелю, що була по той бік річки, проти слободи, і останнім промінням золотило слободу. Вечірня прохолода починала віяти навкруги. Марко повернув додому.

Все, що він бачив, уразило його та ще й дуже погано. Важкі думи опанували йому голову. Він почув потребу щиро з ким поговорити і сів писати листа до свого друга Семена Лісовського. Списав йому всі сцени, які сьогодні бачив, а наприкінці додав:

„Я зовсім не того сподівався. Досі я уявляв собі простий народ так, що він заховав у собі наш національний скарб — нашу мову, звичаї, поезію. Але замість поезії я почув „Іс трахтиря в погрібок”, замість щиро народної мови — ламану мішанину. Про звичаї не знаю, але все, що бачив, доводить, що й вони не вдержались. І цей шинок, і ця розмова парубків про дівчат, і ці дівчата, що співають таких пісень... Сумно, Семене, сумно! Може хоч у тебе є що відрадніше — розваж!...”

Другого дня, прийшовши до обіду, Марко побачив нову людину. Це був гість, Яків Петрович Голубов. Батько його, захожий москаль, колись гаяв з України на північ гурти, а далі так розжився, що міг купити в українських степах більш як тисячу деся-

тин землі, тоді дуже дешевої. Сам господарював мало, а більше наймав землю за гроші людям і добре з них брав. Помалу прикупав ще землю. Син Яків, одинець, спершу мав був допомагати батькові, навчившись трохи письма у якогось дяка чи салдата. Але ж далі побачив старий Голубов, що освіта дає змогу ширше розсувати руки, далі ними сягати, хапаючи та тягнучи до себе в кишеню, і він оддав сина до гімназії, а потому, як той схотів, і до університету. Син вийшов відтіля „паном” на всі боки і, одержавши незабаром після батька чимало маєтність, осівсь там та й почав хазяїнувати. А проте він не запакував себе на селі: гуляючого від господарювання часу жив у місті, любив бувати поміж людьми, любив веселе панське товариство, не цурався і книжки, люблячи найбільше сьогочасних французьких натуралістів, і в інтимному гуртку казав, прищмокуючи, про „Нана”: „Це книжечка дак так!” Одягавсь пристойно, був з себе не поганий і подобався жінкам, з якими вмів розмовляти весело й дотепно про всякі дурниці. В поважнішому товаристві любив критикувати літературу та науку, говорити про психологію та політику. Серед панства, хоч і не найвищого, його залюбки приймано; та й більше панство не цуралось його і саме ось через що. Перейнявши від батька та поліпшивши його систему хазяїнування, він зумів так гарно господарювати, що вже купував нових тисяч зо три десятин землі, а його гроші часто йшли на позички панам; зовсім зрозуміло, що чимало панів Голубов мав вексями у себе в руках — то мусіли такі приймати його за знайомого, хоч би й не хотіли. Городинський теж щось йому винен був, і хоч пані Городинська часом і шулила якось особливо очі на Голубова, але це тільки тоді, як він не міг того бачити: знала, що без його не обійдеся, бо їх, хоч і чимала, маєтність була заставлена та й Perezаствалена вже по банках.

Маркові трохи не сподобались його хитрі та швидкі очі, — з їх визирав крамарчук. Але взагалі з погляду це був освічений чоловік — гарно вбраний, з гарно підстриженою русавою борідкою, з викоханим чепурним обличчям.

Посідали за стіл, почалася гуртова розмова. Тільки пан Городинський, завсіди балакучий, тепер чогось супився. У його трапилась суперечка з людьми, він не міг її ніяк забути і нарешті таки не втерпів і розповів усім.

— Подумайте, п'ять десятин найкращої пшениці витолочили, падлюки! Сьогодні волів зайняв, — прийшли, говорять: — Оддайте! — І такі вже ласкаві та ввічливі!... Ні, брешете, — запла-тіть мені за п'ять десятин пшениці!

— Заплатять вони вам! — обізвався Голубов. — Хіба ви не знаєте цього хамства: вони раді б інтелігентну людину з'їсти!

Хіба для їх існує власність? Вони тільки своєю власністю уміють поважати.

— А панської — ніколи! — перепинив Городинський. — Це правда. Ми і мужики — це два вороги. Мужик вишукує всякої змоги одурити, обікрати, підвести під манастир пана.

— Невже так? — спитався Марко.

— А ви ще не знаєте? — повернувшись до його старий Городинський. — Ви ще не знаєте цих ошуканців? Та знаєте ви, що у мене, відколи я господарюю, ще не було з ними умови, яку б вони цілком, так, як треба, додержали.

— То нащо ж ви з ними маєте діло? — спитався Марко.

— Як — нащо маєте діло? — здивувався пан. — Треба ж мені хазяїнувати, треба ж із чогось жити!

— Виходить, що ви все ж користь од них маєте?

— Вже ж маю! Нащо ж би я й клопотався з цими падлюками! Але коли робиш діло, то роби чесно, а не щоденне одурювання!

— Вибачайте, — ви бували коли на селі? — спитавсь у Марка Голубов.

— Бував, але дуже на короткий час.

— Шкода, що ви не були довше та не господарювали сами, — тоді ви знали б, що це за цяті. Їм нема ні законів, ні релігії — нічого святого. Це не люди, а свині.

Кров спалахнула в Марка, як він почув цю образу, кинену на його народ. Але він здержавсь, та ще до того тут пристав до розмови Іван Дмитрович.

— Я цілком згоджуюся з вами, — промовив він до Голубова. — Я давно вже думаю про це і дійшов, укупі з найкращими адміністративними розумами в Росії, до тієї думки, що тут треба якнайшвидше запобігти лихові!...

— Та чим же ти запобіжиш? — перехопив старий Городинський.

— Ось, — протяг далі спокійно та поважно син, — я зараз скажу. Мені здається, що лихо в тому, що мужик живе не під законом, — його життя, його діяльність не зрегульовані. А це повинно бути. Повинна бути така адміністраційна система, що не дозволяла б мужицтву хитатися туди й сюди і в дрібницях регламентувала б масову роботу: щоб за погане хазяїнування, за пияцтво, за лайку, за шахрайство, за неходіння до церкви, за неповагу до старших і за всякі такі інші мужичі провини була раз кара і щоб та кара завсіди висіла над мужиком, не дозволяючи йому відхилитися набік.

— Справді? — спитався Марко. — І це тільки мужикові? А чому ж, коли так, і не панові? Адже й пани винні в тому.

— Чому? — жваво обізвався Голубов. — Тому, що люди поділяються на дві частини — не „стани” — ні, бо ця річ тільки наслідок тієї чи іншої державної системи, а я кажу про те, що єсть наслідком соціально-економічних обставин, — поділяються на дві частини: освічених, або тих, що порядкують, та неосвічених, або тих, що працюють. Це закон життєвий, і його ніщо не зсуне. І закон цілком правдивий: на те, щоб процвіла культура, цивілізація, треба, щоб нерозвита маса давала свою мускульну працю. Але ми тепер бачимо, що ця маса нехтує своїми обов’язками і тим шкодить культурі. Мусимо отже запобігти цьому лихові, присилувавши її.

— Я додаю ще одно, — почав знову Іван Дмитрович, — а саме те, що така система мала б ще й іншу вагу: вона виховувала б масу в потрібному напрямку, робила б з неї гарну дисципліновану робочу силу.

— Себто, — сказав Марко, — ви хочете виховувати народ так, як виховують воли чи коні?

— Чому ні? — зовсім спокійно відмовив Іван Дмитрович. — Дарвін довів, що закон для звірят і для людей один. Чому ж нам систему виховання звірів не перенести на темну робочу масу? Вона ж у посуванні наперед цивілізації відіграє таку ж роль, як робоча товариша у нашому господарстві.

— Ні, — озвався пан Городинський, — може твоя система й гарна, але всі ваші системи, — бачили це ми добре за останні часи, — ні до чого не доводять. Волю вже старе кріпацьке право. То дак система була! Система слухняности!

— Ах, папа, — ну хто ж тепер може думати про кріпацтво? Це тепер дико! Я кажу, що, зовсім одкинувши ті застарілі форми, можна спорудити таку нову...

— Що вона буде гірша від старої? — перепинив Марко. — Я не розумію тільки одного: як може людина казати про іншу людину, що її можна виховувати, як коня або вола!

— Я теж цього не розумію! — почувсь зненацька Катеринин голос. — Я згоджуюсь, що мужики нездатні до такого життя, як ми, освічені люди; але все ж вони — люди!... Чому ж, коли так, не вести їх і на заріз?

— Ah, mon Dieu! Нащо так гаряче? — озвався, сміючися, брат. — Заспокійся, — ніхто не буде мужиків різати, а кажуть тільки про те, щоб зробити їх здатними до роботи на освічену клясу, що дає всьому порядок.

— Та яке ж право маєте ви це робити? — палко спиталася Катерина і її блискучі очі стали ще блискучіші, а щоки так і зачервонілись. — Мужики також люди!

— Такі ж, як і так звана інтелігенція! — додав Марко, —

в цьому я зовсім згоджуюсь з вами, Катерино Дмитрівно, і тільки мені здається, що ви помиляєтесь, вважаючи народ нездатним до культури та просвіти. Я думаю, що простий народ, а надто народ український, так само здатний до вищої культури, як і панська кляса. Що цьому правда, тому багато доводів.

— Яких? — спитавсь Іван Дмитрович.

— Та хоч би те, що народ дав багато талановитих і навіть геніяльних людей, — Шевченка, наприклад.

— Я нічого не читала Шевченкового, — відмовила Катерина. — Я тільки чула, що єсть такий хохлацький поет.

— Ви, одначе, українофіл! — скрикнув Голубов.

— Що таке українофіл? — спиталася Катерина.

— Українофіли, — відказав їй Голубов, — це люди, які хочуть усіх одягти в свити, обути в дьогтем вимазані чоботи і примусити всіх розмовляти по-хохлацькому.

— І на додаток, — доточив Іван Дмитрович, вони сепаратисти, бо марять про гетьманство, про те, щоб розвалити Росію і з своєї Хохландії зробити мужицьку республіку.

— Ви трошки не так визначили річ, — засміявся Марко. — Українофіли, чи — ліпше сказати, — українці, свідомі свого „я“, — це люди, які розуміють, що українська людність, — або по-вашому хохли, — то зовсім не є просто купа людей, що живуть на такому там місці, а це є одно органічне ціле, нація. Потім вони розуміють, що освіта народних мас може бути тільки на національному ґрунті, і що національний індивідуум так само вимагає собі змоги виявляти своє „я“, свій духовний зміст, як і кожний інший. Через те вони й дбають, щоб українські маси освічувались рідною їм мовою, а українська народність щоб придбала змогу виявити своє „я“. Однією з тих вияв є, наприклад, література. Через те ми дбаємо, щоб виховувалось українське письменство.

— Нема української мови — є тільки жаргон, — гостро відказав Голубов.

— Як хочете, називайте те, чим говорять мільйони народу, — це однаково. Важне не це, а те, чи є в цих мільйонів бажання виявити себе як народність, чи нема. Коли є і мають вони до того силу, — досить того. Тоді являється література.

— Де ж вона у вас? — аж скрикнув Голубов. — Де ваші Тургенєви, Толстії, Пушкіні? Це література, і як же ви можете зневажати її і хотіти заводити якусь іншу!

— Ми зовсім не зневажаєм її, — відказав спокійно Марко, — навпаки, любимо й поважаємо цих високоталановитих авторів, що мають почесне місце між світовими вчителями; але це не може перешкодити нам писати про свої потреби, про своє жит-

тя по-своєму, бо нам так краще. Це більше, цілковитіше задовольняє наші потреби, і через те ми так і робимо.

— І ви думаєте, що ви чогось можете досягти? Ви!... — аж скрикнув Голубов і ввесь почервонів.

— Я певний, що досягнемо, — відповів Марко, силкуючись бути спокійним.

— Чого? — спитав Іван Дмитрович. — Щоб розвалилась Росія?

— Вибачайте, Іване Дмитровичу, але мені здається, що це питання можна обличити. Ми справді домагаємось, щоб українському народові забезпечено його права як нації, але від цього і до розвалювання Росії ще дуже далеко.

— Та що це у вас така нудна розмова зайшла? — скрикнув пан Городинський. — Давайте або вставати, або що, бо вже, здається, нам нічого не дадуть! Вибачайте!

Всі повставали і пішли в сад. Голубов підскочив до Катерини.

— Вашу руку!...

— Я не люблю ходити під руку, — відмовила та.

— Як вам подобається ваш студент? Справжній демагог, йому не погано б прикоротити язика.

— Я думаю, що кожен має право виявляти, які хоче, погляди.

— Ого! Та це він і вас швидко поверне у свою віру!

— Я не люблю таких жартів. Ви сьогодні злі.

— А ви дуже добрі, тільки не до мене.

— Про що ви сперечаєтесь? — спитавсь Іван Дмитрович, що вкупі з Марком наздогнав їх.

— Та ось, — промовив Голубов, — Катерина Дмитрівна виявляє прихильність до українофільства.

— Прихильности до українофільства я не виявляю, — промовила Катерина, почервонівши, — навпаки, я дуже бажала б, щоб українофілів зовсім не було.

— Чому? — спитався брат.

— Тому, що я люблю Росію, а ти сам кажеш, що українофіли — сепаратисти. Я тільки сказала, що кожен може мати такі думки, які схоче.

— Опріч тих, що шкодять державі! — авторитетно промовив брат.

— Сподіваюсь, Іване Дмитровичу, що ви в цій справі не втілена непомилність? — спитався, сміючись, Марко. — І, як по правді казати, то я ніякої шкоди не бачу державі від того, що українська народність буде розвиватися так, як сама хоче; навпаки...

— Але вона не буде розвиватися! — зло сказав Голубов. — Їй цього не дозволять!

— А на підставі якого права? — спитав Марко.

— На підставі права дужого!

— А! Ну, то в такому разі я скажу вам, що слово й думка краще подужує, ніж кулак та шабля. Я підіжду того часу, коли ми зробимося дужі, і тоді скажу вам те, що ви кажете мені тепер.

— Ніколи ви не будете дужі! — скрикнув Голубов.

— Себто: вам не хочеться цього? Ви так палко говорите про це, що можна думати — сами зовсім інакше гадаєте.

Голубов аж посинів з пересердя. Катерина дивилась на його, і він тепер їй страшенно не подобавсь. Звичайно він був ввічливий та галянтний. Але тепер йому бракувало толеранції, і він був навіть незвичайний. Його чепурне обличчя налилося з пересердя кров'ю і зробилося погане. Катерина несамохіть рівняла його до спокійного, трохи блілого Маркового обличчя з темними запалими очима, з високим лобом та рівним носом; їй подобалось, як спокійно та впевнено повадився Марко в суперечці. І вона думала собі:

— Яка різниця! Запевне — цей студент зубожілого, але широко-панського роду. Які в нього малі руки!...

І, зовсім не помічаючи того, що це буде трохи незвичайно, вона спиталася:

— А де ваш папа служить, Марку Петровичу?

— Мій батько вже вмер, — одмовив Марко, — і ніде ніколи не служив: він був чоботар і поки живий був, держав мене у гімназії тим, що шив чоботи.

Катерина страшенно почервоніла і змовкла, думаючи:

— От дурна! Нащо було питатися? Добре ще, що мама не чула. Чоботарський син — маєш аристократію! Але ж яка різниця: і той мужичий син, і той, — а хіба ж можна їх рівняти?

І вона знов подивилась на Марка та на Голубова, і їй здалося, що рівняти їх і справді зовсім не можна.

А Марко йшов та собі думав:

— У цієї дівчини, здається, гарне серце; але як її зіпсувала панська сім'я, панське виховання! А яка врода!

Сівши того вечора у себе в хаті до роботи, і сам не помітив Марко, як став думати про панночку.

Їй заморочили голову всякими дурницями, — от вона і говорить не знати що. А якби їй доброї направи, то з неї людина була б. Не може ж краса так дурити, бо краса повинна єднатися з добром. А без доброї науки пропаде дівчина. Яка шкода!

— Що це я? — упіймав Марко сам себе на тих думках. — Чого це я так про неї дбаю? Хіба їх мало таких, запаморочених отаким нерозумним вихованням? Чого ж цю так жалію, мов вона щось надзвичайне. А ну лиш до роботи!

І нахилився знову над зшитком, перо забігало по паперу, думки виявлялися словами, але виявлялися не швидко, мов чіплялися десь, мов перешкоджало їм щось... І помалу-малу рука ворушилася тихше й тихше, врешті зовсім припинилася, а Маркова думка знову пішла зовсім у інший бік:

— Де він бачив такі очі, як у цієї панночки? Ніяк не згадає... А може й ніде не бачив, а так — це був сон його душі — ці гарні блискучі горді очі. Горді очі... але певне вони й ласкавими вміють бути... і щасливий той буде, на кого вони глянуть ласкаво...

— Чи ти ба! Та що це я? — знову сам себе перепинив Марко. — Що мені Гекуба і що я Гекубі? Ні, я просто втомлений, — краще спатиму.

Але погано спав Марко цю ніч...

III

— Невже всі отак дивляться на народ, — всі ті інтелігенти, що живуть на селі? — думав Марко, згадуючи через кілька день розмову з панами. — Або: неville народ такий зіпсований? Не хочу тому няти віри! До панів народ справді ворожий, але не до інтелігенції. Тут історія винна: народ у цих панах бачить тих, що ще недавно били його різками, — зрозуміло, що мужик з паном не ладнають. Але проміж народом та інтелігенцією нема нічого, і аби ця інтелігенція була національною, — народ піде за нею, народ злучиться з нею на спільну роботу задля добра й розвитку рідного краю...

Але все ж я мало знаю народ. Моя спроба зазнайомитися з ним не довела ні до чого — зо мною не хотіли розмовляти. Чому? Адже я не пан і ніяких справ з мужиками не маю. А з чого народ знає, що я не пан? Адже я живу з панами, ходжу в панській одежі, — ну, він і на мене тим же духом дише, що й на пана. Якби довше я пожив на селі та краще мене люди стали знати, то було б інакше. Шкода, що не можна довше на селі пожити! Але від кого б щось довідатися про селян сьогочасних. Від кого ж, як не від учителя! Він же тут інтелігентна сила!

Тільки прийшла неділя, Марко вранці, розпитавшись, де школа, пішов туди. Пішов тією ж вулицею, що йшов нею й перш, поминув знайомий йому шинк, — біля нього тепер не було громади, але кілька людей таки гостювало на піддашші, тоді завернув ліворуч у другу вулицю і зараз же побачив на ній, проміж простими мужичими хатками під солом'яною покрівлею, будиночок під зеленим дахом, з рундучком, а над рундучком на чорній дошці білими літерами було написано: „Бакалена торгівля С. А. Цепченка“. На рундучку стояв чоловік на зріст невисокий, але огрядний, у штанях на випуск, у жилетці та в жакетці; на животі метлявся товстий ланцюжок од годинника. Сите виголене обличчя з підстриженими вусами було червоне, очі злі: він сердився. Перед рундуком стояв у поганенькій полатаній сорочці,

скинувши шапку та покірно схиливши голову, якийсь чоловік і слухав, що казатиме сердитий добродій у жакетці. А той, задержавши голову назад та виставивши праву ногу наперед, велично стояв і казав, сердито, навіть кричачи:

— Для п'яниць, для обманщиків у мене нету помилюванія! Ти обов'язавсь приставити у таке то число гроші і пристав, хоч здохни, а пристав!

— Семене Олексійовичу, та хіба ж я п'яниця або хіба я коли вас обманював? Подождіть хоч з місяць, поки зароблю!

— Подождіть! Усі ви п'яниці та мошенники! Ви не відчуваєте благодіяння, которое вам делают.

І Семен Олексійович плюнув з пересердя.

— Та, Семене Олексійовичу, ви ж знаєте, скільки я у вас позичав грошей: усього п'ять рублів, а тепер уже проценту набігло п'янадцять. Якби п'ять, то я й зараз оддав би вам.

— Вон! Пристав усе, а то цінують буду!

Ці слова образили мужика:

— Кого цінують? Мене? А не діждеш!

— Што-о?! — зарепетував Семен Олексійович.

— А те, що ти вже забрав мою землю, забрав мої воли, а тепер ще й до хати добираєшся? Не діждеш!

— А вот я тобі покажу, што єсть на вас суд!

— Кат тебе бери з твоїм судом! Єсть і на тебе суд!

— На мене? Протів тебе? Протів мужлая! Протів мошенника!

— Та й проти мене ж! Ти думаєш, як ти багатий, так тобі все можна. Ти думаєш, як ти пів слободи занапастив, землю мошенницьким способом видурив, так тобі все можна. Не діждеш!...

Мужик енергійно махнув рукою, плюнув і пішов геть.

— Ах ти ж!... — Семен Олексійович мав сказати щось дуже погане, але в цю хвилину побачив іншого чоловіка, що підходив до його. — Чого ти? — мов чвиркнув, спитавсь він.

Чоловік скинув шапку і вклонився:

— До вашої милости, Семене Олексійовичу.

— За каким делом? Гавари!

— Не погнівайтесь, Семене Олексійовичу! Така біда! За викуп досі не заплатив — правлять... Дайте шість рублів!

— Ба! Як нужно мене, то „до вашої милости, Семене Олексійовичу”, — перекинув крамар чоловіка, — а як получе деньгі, так тоді вже чортом смотрить. Усе ви такі!

Чоловік мовчав, понуривши голову.

— Вам оказуєш благодіяння, од голодної смерті вас, п'яниць, спасаєш, а од вас нікаторої благодарности!

— Це звісно, за це спасибі вам, Семене Олексійовичу, що ви нас, дурних, не забуваєте! — казав покірним голосом чоловік, втупивши очі в землю.

Семен Олексійович трохи подобришав од тих слів. Він почав і собі ласкавіше:

— Ви, мужики, не розумієте нікоторого благородства. Вам добро делаєть образований чоловік, а ви йому зло!

— Це тошно, — одмовив чоловік, — ми, звісно, люди темні, не знаємо, як і што, — не так, як образовані люди, як ви, Семене Олексійовичу.

Семен Олексійович усміхнувся на ті слова.

— А ежелі необразовані і не розумієте, то довшні образованого чоловіка слухається. Потому образований чоловік повсегда зна, как і што.

Тепер Семен Олексійович став уже зовсім ласкавий. Він гравсь ланцюжком од годинника, а сам казав далі:

— Повсегда вас, мужланов, научить может. А главное научение — ви довшні благодарить покорно, ежелі вам благодіянія делаютъ.

— Та хіба я... Та я для вас, Семене Олексійовичу... повсегда благодарим покорно і послухається радий, — казав далі чоловік. — Аби ваша милость — хоч рублів шість.

Семен Олексійович побачив Марка, що стояв недалеко і дививсь на все це, і відразу ввірвав розмову.

— Ступай у лавку! — промовив він до чоловіка.

І зник у крамниці, а за ним чоловік. Марко пішов далі вулицею. В кінці її стояла школа. Школа була в невеличкій, неохайній, необмазаній хаті, що стояла на тому ж дворі, де й волость. Марко стрів у дворі сторожа і спитавсь:

— Дома ваш учитель?

— Дома! Дома! Пожалуйте, ваше благородія! — заметушився сторож, думаючи мабуть, що це якесь начальство прибуло. Він увів Марка в сінні і одчинив перед ним двері просто в класу:

— Пожалуйте!

— Та мені вчителя треба! — промовив Марко.

— А ось вони зараз прийдуть! — відмовив дідок та й побіг швидко через сінні на другу половину будинку.

Марко зоставсь у класі і почав розглядати її. Нефарбовані, погано пороблені парти, всі порізані та пописані школярськими руками; кілька заялосених малюнків з сюжетами з Св. Письма по стінах, шахва — от і вся школа; хата була невеличка, низька. Марко хотів був ще роздивлятися, але ту ж мить одчинилися двері, і невеликий на зріст, з маленькою білявою борідкою, блідим обличчям, учитель увійшов у класу, застібаючи стареньку

піджачину. Познайомились. Учитель звався Карпенко, Петро Олександрович.

— Дуже радий, — промовив учитель, стискаючи Маркову руку. — Прошу до моєї хати!

Знову перейшли сіни та й увійшли у вчителеву хату. Це була світличка, переділена надвое параваном старим та обідраним. У хаті було вбого, меблів мало, та й ті старі, але чисто. У кутку коло столу висіла поличка, а на ній кілька книжок; на столі зшитки, шкільні підручники.

— Ми, городяни, — почав Марко, — дуже цікавимося вами, селянами, — себто — народом і тими, хто близько біля нього стоїть та з ним з'язки має.

— Так... — промовив учитель якось несміливо.

— Ми зовсім не знаємо народу, а знати його треба. Бо тоді тільки, як інтелігенція знатиме народ, тоді тільки вона зможе говорити про єднання з ним, про народну просвіту, нормально поставлену.

Марко зупинивсь, домагаючи, чи не скаже чого вчитель. Але той мовчав, тільки якось нервово посунув рукою по біявому, зачісаному вгору, волоссю.

— Мені здається, — почав Марко знову, — що народні вчителі, як люди, що живуть серед самого народу, багато можуть допомогти в справі поєднання інтелігенції з народом. Народний учитель знає народ...

— Еге, це правда, що нам, учителям, таки доводиться знати його, — промовив нарешті вчитель. — Але ж я думаю, що дуже багато треба часу, щоб просвіта прищепилась народові. Народ дивиться на школу мало-мало як не на ворога свого. Бачили ви, яка школа зокола. Гарчав усю весну, щоб помазали, так староста каже: „Я про те й думати забув“. А взимку? Насидишся і без дров, і без усього. А прикростей усяких з цим народом з приводу школи — купа! Ні, якби вони любили просвіту, то любилиб і школу, а то вони її не люблять.

— Але ж, — перепинив Марко, — вони посилають своїх дітей учитися?

— Чому не посилати, коли є школа? Але якби земство школи не завело, то ви думаєте, що вони самі це зробили б?

— Думаю, Петре Олександровичу. Я маю історичний приклад: ще як в Україні не було ніякого земства, ще за козацької старовини, — усюди тоді повставали школи приватною ініціативою.

— Може... — відмовив Карпенко. — Я того не знаю, як у старовину було... Я кажу про те, як тепер. Ніколи не дадуть хлопцеві довчитися до екзамену, як треба.

— Але що ж зробите, коли економічні обставини їх такі?

— Якби ви знали, як багато натерпишся через отой екзамен. Тільки ж те й робиш, що б'єшся, як риба об лід, щоб хоч так-сяк обтесати хлопців, щоб вони на екзамені не стовпцями стояли. А ви знаєте, що як мало школярів здає екзамен — це вже нашому братчикові хоч шукай іншої посади. А тепер такі часи повелися, що на науку мало начальство зважає, а здебільшого на те, щоб школярі вимуштровані були, щоб по-салдатському швидко відмовляли та начальників знали.

— Як то: начальників? — спитав, дивуючись, Марко.

— А от! — Учитель покопавсь між паперами на столі, витяг друкований аркушик і подав Маркові. На аркушикові посписувано було всіх начальників над школою і губернією, починаючи з найвищого, петербурзького, та аж до найнижчого — кожного з повним титулом.

— Оце вчимо. Ви не думайте, що це так собі, дрібничка! Якби ви побачили, як важко дітям оце вчити, — аж жалко іноді їх стане. Ніяких тих титулів та рангів вони не знають, не розуміють і плутають страшенно. Вчимо тиждень, другий, а спитаєшся, — воно тобі й каже: „Его высокопревосходительство действительный статский преосвященный, господин директор народных округ просвещения Иван Сидорович Сидоров. А він до того ще й не Сидоров навіть, а Трьошкин.

І Марко, і вчитель засміялись.

— От воно чудно, а, їй-бо, хоч плач іноді! Хоч як добре школяр на екзамені знає, а на начальниках збився, — все ляснуло, а на вчителя лихо: не привчаєте поважати старших, вільнодумство... А ми, їй-бо, старших поважаємо, тільки що дуже важко вчити.

Хтось затупотів у сінях.

— Мир дому сьому! Чи дома ви, Петре Олександровичу? — почувся товстий бас, і на порозі з'явилась висока кремезна постать у попівській рясі. Піп поздоровкався з учителем та з Марком, — з ним він уже стрівався у панів Городинських, — і сів до гурту.

Піп був ще не старий і на перший погляд подобавсь. Його нечепурне обличчя з кошлатою бородою здавалося Маркові добрим.

Довідавшись, про що мова, додав і свого:

— Що важко, то важко вчителям, ну, та й учителі бувають усякі. У нас учитель гарний, а от... Ну, сказати — крислянський учитель: зліз серед школьного двору на кухву, постановив круг себе школярів і скрипку взяв. Сам грає і на кухві танцює, і школярі за ним танцюють!

— А що ж там дивного? — оступивсь учитель. — Сидить

чоловік сам, самотній на слободі — очортіє, ну й почне дуріти... Добре ще, як не п'є.

— А оце ще як? — знову сказав піп. — Один учитель тут поблизу... Так йому очортіло все одно та одно вчити, що він почав своє вигадувати та й ну мучити школярів усякими такими питаннями, що на їх ніхто не може відповісти. Наприклад, з арифметики: а скільки — питається — бубликів уміститься в нашій землі?

Усі засміялися, а Марко спитався:

— Та невже ж таки можна так одуріти? Адже кругом люди! Читай би!

— Не все ж за книжкою! — відмовив піп.

— Та хоч би й схотів, то й книжок у нас нема, — додав учитель. — Хіба „Ниви” та „Епархіальныя Вѣдомости” пренумерує батюшка. Так „Ниви” ж самої не читаєшся, а „Епархіальныя”, то й батюшка не чита.

— А люди — де вони? — загомонів знову піп. — Городинські — дуже пишні пани, а до мужаїв не ходити ж учителеві... Хіба до Цупченка, той таки хоч трохи закривився на чоловіка.

— А чому ж і до мужиків не піти? — спитався Марко.

— Вигадуйте! Чого там ходити? Та й люди погані. Наголо всі мошенники та п'яниці, — махнув рукою піп.

— Ні, — сказав Марко, — мені здається, що коли вчитель хоче освічувати народ, то він повинен його знати добре і не дуритися його. Тоді вчитель не буде сидіти самотнім на селі і не одуріє з нічого робити.

Піп почав сперечатися.

— Знаємо ми їх і так, які вони! Ви думаєте, вони поважають батюшку, вчителя? Так і дивиться, щоб менше дати за потребу!

Марко згадав, як навіть Городинські казали про попа, що він уже занадто багато бере за треби. Він не схотів з ним суперечитись, бо було б то ні до чого, і трохи згодом піп пішов.

Марко лишився з учителем, і вони далі розмовляли про те, через що треба єднатися з народом. Зговорилися й про те, як далеко школа стоїть від народу. Марко доводив, що вона чужа народів вже самою своєю мовою.

— От, наприклад, скажіть, Петре Олександровичу, чи добре діти розуміють ту мову, якою ви їх учите? — спитався Марко.

— Де там добре! — махнув рукою Петро Олександрович. — Оце читаєш з ними книжку, питаєшся, що це або те слово значить, — таке часом одмовлять!.. Кумедія буває!.. Я іноді пишу — сміху ради... Ось постривайте!..

Він знов покопався на своєму столі і витяг звідти папірець та й почав з його вчитувати, як його школярі пояснюють мос-

ковські слова. Читав і сам реготався, та й справді пояснення були часом надзвичайно чудні!

— І сказати б дурні, — говорив учитель, — так ні: поговориш з ними, то дуже тямуща дівтора, а от же сплете таке!

Марко скористувався з цього і почав розказувати про потребу рідної мови в школі, про те, як це робиться в Галичині. Учитель слухав, широко розплющуючи очі, й іноді, дивуючись, питався:

— Так таки і в гімназії — ну, скажімо, фізику, — по-українському?

— Авжеж!

— І в університеті?

— І в університеті!

— Штука, я вам скажу!

Він аж схопився з місця — так його це вразило — і почав ходити по хаті, раз-у-раз нервово соваючи худою рукою по білявому волоссю. Але потім зупинився.

— Ні, Марку Петровичу, — може там так і можна, а в нас ні, — сказав він зважливо.

— Чому ж то так?

— Де ж у нас? Нема таких людей, щоб того хотіли.

— А народ? — спитався Марко. — Мільйони народу. Ви скажете, що він нічим не виявляє того, щоб він цього хотів; скажете, що він сам москалиться, — то правда. Але йому цього т р е б а, і коли він того не скаже, то тільки через те, що, покищо, не розуміє сам свої потреби. Треба, щоб йому це було вияснено.

— А хто ж вияснить? — не згоджувався вчитель. — Нема таких людей.

— Ні, є, — відказав Марко і почав розказувати вчителю про нову українську інтелігенцію, про національний рух український.

Учитель цього нічого не знав. Він страшенно зацікавився, і вони довго розмовляли...

Вертаючися Марко від учителя, не пішов слободою, а звернув набік і пройшов аж під скелю. Слобода стояла в величезній балці, а балкою протікала маленька степова річка, виляючи то туди, то сюди. Один бік тієї балки був положистий, а другий зривався високо, у кільканадцять сажнів, кручею. Долішня половина величезної скелі, припавши землею, поросла чагарями та невеликими деревами, але горішня знімалась високо та стрімко і то руділа, то сіріла своїм величезним камінням. Унизу, аж над самісінькою річкою, поросли більші дерева, а поміж їх вилая в холодку стежка; вона доводила аж до містка, що зроблено його через річку у пан-

ський сад. Марко побрався цією стежкою попід скелею, але не пішов у панський сад, а звернув де криниці.

Криниця була з-під скелі, з-під каміння. Тут долішня частина скелі не закривалась землею та зелом. Здавалося, неначе якась величезна сила оце тількищо виперла з середини з землі страшенну кам'яну велич і поставила її навіть не рівною стіною, а так, що горішня частина вистромлювалася наперед і нависала. Каміння, грубе й дрібне, лежало шарами, мов би його складала людська рука; навскоси проти землі, вганяючись у скелю, воно йшло вниз і, здавалося, доходило аж до осередку землі. В одному місці скеля згори аж до низу розкололася і за тією розколюватиною поземні шари каміння ставали мало не сторчковими. І все те важко й грізно нависало над землею, і здавалося, що ось-ось воно грюконе все додолу і роздавить того необачного, що насмілиться тут бути... А воно нависало тут сторіччя...

Ото ж із-під того величезного каміння десь узялась вода та й витікала чистою, погожою та холодною течією. Хтось змурував з каміння цямриння над тією криничкою, ще й накрив її зверху плескатими камінюками. Над криничкою вистромилася з скелі одна каменюка — хтось поставив на її образа. Образ був давній, і тепер на йому не було й знати малювання, але Марко знав, що, не вважаючи на це, щороку на Зелені святки дівчата приходять уранці сюди квітчати цього образа і скелю над криничкою, а тоді вже йдуть до церкви.

Марко любив тут сидіти. Од усього цього місця віяло дикою, могутньою красою. Трохи одступивши від скелі, починався гайок, і верховіття найвищих дерев було далеко нижче від скелі. Марко любив іноді здиратися збоку на скелю і сидіти там довго, дивлячись, як над ним сяє ясне блакитне небо, а під ногами хвилюється зелене верховіття дерев. Але тепер він не пішов туди, а залишився сидіти тут, коло криниці. З одного боку в нього була кам'яна стіна, з другого — зелена стіна з дерев. Сіре, важке, нерухоме каміння та зелений тремтячий та хисткий лист.

Марко сидів замислений і думав довго, як зненацька почув коло себе ходу. Він озирнувся і стрівся з Катериною.

— А! Й ви любите скелю! — промовила вона, трохи почервонівши з несподіванки.

— Люблю, навіть дуже, — відмовив Марко.

— Якби скелі тут не було, та наша Радьківка ні на що не здатна була б, — сказала дівчина. — Я часто сиджу тут, роблю щонебудь.

— То оце я тепер вам на перешкоді стаю? — спитався Марко, лагодячися йти.

— Ані трохи! — відмовила дівчина. — Я завсіди тут сиділа

і сидітиму ще часто, а ви поїдете і не бачитиме більше скелі. Тож я вам повинна була б поступитись, а не ви мені. Але ж, здається, ми зможемо погодитися і не виганяти одне одного: місця багато.

Вона сіла на каміння і положила на коліна до себе книжку, що принесла була читати. Марко стояв трохи оддалік, спершись на скелю.

Запевне, якби пані Городинська почула і побачила це, то вона дуже злякалась би — не якої небезпечности, а того, що її дочка може так поводитися з паничем, на самоті розмовляти з ним. Але Маркові дуже подобалось, що Катерина, перейнявши дечого багато від матері, не перейняла цього і так само просто й сміливо поводитися з паничами, як і з паннами.

Якусь хвилину обое мовчали. Нарешті Катерина озвалась:

— Це місце навиває багато думок.

— Еге! — згодився Марко. — От, наприклад, недавнечко я рівняв цю скелю до листу.

— І...

— І мені здавалося, що сіре непорушне каміння — то емблема довічности, незмінности; а це зелене, хистке, тремтяче листя — емблема дочасности та мінливости.

Дівчина глянула на скелю, глянула на листя і сказала:

— Я з цим згоджуюсь. А ось іще я вам скажу: я часто тут читаю і зауважила, що не кожному книжку можу я під цією скелею читати.

— Чому?

— Тут я можу читати тільки ті книжки, що вражіння від їх на мене ладнає з вражінням од цієї дикої краси, а інші — ні. Я колись читала тут „Страшну помсту” Гоголеву — ота припадає до цієї скелі. А „Мертвих душ” я не могла б тут читати.

— Ви любите Гоголя?

— Чому ні? Я всю російську літературу люблю, опріч нових.

— А які у вас нові?

— А ті, де мужик описується, — нічого цікавого нема!

— А скажіть, будьте ласкаві, ви читали Некрасова?

— Не подобається мені.

— А Діккенса читали?

— Дещо... не згадую навіть... щось дрібненьке.

— Ось я радив би вам прочитати з нього хоч дещо. Прочитайте спершу його „Давида Копперфільда”, а тоді „Новорічні дзвони”.

— Добре! Прочитаю. Завтра брат їде на день до міста, я доручу йому здобути те, що ви кажете.

— Запевне ви добре читаете по-французькому?

Катерина кивнула головою.

— Прочитайте Віктора Гюго.

— Ми в гімназії вчили якісь вірші з Віктора Гюго, — вони мені не сподобались.

— А ви прочитайте „Злидарі“, „Дев'яносто третій рік“, „Останні дні присудженого до смерті“, „Кльод Ге“, „Історія одного злочинства“, — тоді може він вам і сподобається.

— Добре! послухаюсь! І це доручу братові, — сказала Катерина і потім, осміхаючись, додала: — Але що ж це ви радите мені читати англійців та французів і не радите свого Шевченка?

— Бо думаю, що ви й сами колись його прочитаете, — відказав поважно Марко. — А він і не мій тільки, а так само й ваш, тільки ви цураєтесь його.

— Не знаю, чи прочитаю я коли Шевченка, — мабуть ні! — сказала Катерина, глянувши на Марка весело своїми блискучими очима. — Бо мужицькою мовою не може бути літератури.

Марка мов хто вилаяв, як він почув ті слова. Катерина помітила це з його обличчя.

— Вибачайте! — промовила вона і покірно, і лукаво, — я не хотіла сказати поганого ні про віщо гарне вам...

І зараз же заговорила знову про французів та англійців, розпитуючись про них Марка. Так вони розмовляли, аж поки зазвонено до обіду.

З того часу Марко з Катериною почали часто розмовляти то про пораженні до читання книжки, то про всякі інші питання. Марко бачив, що дівчина дуже неосвічена, мало читала, але саме тепер прокинулась, озвалася в неї жадоба знати, довідуватись про те, чого вона не чула і не могла чути серед своїх людей. Ці розмови помалу наближали їх одне до одного, зацікавлювали одне одним. Марко й не постеріг, як Катеринин образ запанував над його думками, як її горді очі почали часто-часто зазирати йому в душу, навіть тоді, коли він не бачив дівчини, коли пробував серед тиші самотніх дум. Дедалі все дужче й дужче хотілося йому бачитися з нею, говорити, мріяти вкупі...

Одного разу трапилось так, що вони знову зійшлися, трохи випадком, а трохи несвідомо-навмисне, під скелею. Посідавши на величезному камінні, розмовляли. Марко оповідав дівчині на свою влюблену тему — про народну просвіту. Він переказував їй, як ведеться справа в західній Європі і вияснив, через що у нас не так... Дівчина цікаво й довго слухала, аж поки, глянувши несподівано вгору, скрикнула:

— Боже! Що це?

Вони так заговорилися, що й не помітили, як насунула хмара. Уже перші важкі краплі дощу впали додолу. Одна з них потра-

пила Катерині на руку і примусила дівчину скрикнути. Обое глянули на небо. Там чорна хмара залягла все, що було видно їм з-за скелі та з-за лісу.

— Треба додому бігти! — промовила Катерина.

Але ту ж мить дощ зашумів згори, заляпав по листю, по камінню. Бігти додому було далеченько і тепер уже пізно.

— Сюди! Сюди! — скрикнула Катерина і побігла під величезну каменюку, що, висунувшись з скелі, повисла над землею. Під нею було сухо. Дівчина прибігла і стала там.

— Ходіть же сюди!

— Там мало місця на двох, — одмовив, сміючись, Марко, — я й тут перебуду.

— Вигадки! Якби мене не було, то ви сами тут стали б. Я зовсім не хочу, щоб ви через мене мокли. Ідіть, а то я зараз вийду на дощ!

Марко мусів послухатися і пішов і собі під каменюку. Там було такі тісенько: вони з Катериною черкались одно об одного плечем. А дощ зчинився такий, як із відра. Через п'ять хвилин вода почала стікати з скелі вниз. Спершу вона текла нарізними струмками, але дедалі тих струмків усе більшало та більшало, поки нарешті всі вони злучилися в одну водяну завісу, що швидким водоспадом зливалася з скелі. Через те, що горішня частина скелі висувалась далеченько наперед, той водоспад падав так, що Катерина та Марко стояли між водяною завісою та скелею; вода спадала за півтора ступеня від їх, оббризкувала їх іноді, але не сягала до їх.

— Оце так! — скрикнула дівчина. — Яка я рада!

— Чого?

— Та ви ж подивіться, як це гарно! Я ніколи ще не була тут у дощ.

Грюконув страшенний грім, аж скеля затрусилася.

— Ой! А нас скеля не задавить? — трохи злякавшись, спитала дівчина.

— Не бійтесь, грім її не завалить!

На скелі води ще побільшало, і нова течія пробилася саме там, де стояла Катерина. Вона мусіла поступитися так, що зовсім при-тулилася до Марка. Згори лився цілий водоспад, далеко в хмарах грюкотів грім, а Марко чув біля себе тепле Катеринине дихання, до нього торкалася її зручна, чепурна, повна життя постать. Його обнімало якесь дивне почування. Він глянув дівчині просто в обличчя, хотів зазирнути в вічі, але її очі були спущені додолу, голова похилена. Маркові стало сором свого бажання, і йому відразу зробилося ніяково. Йому здалося, що він образив цим її, Катерину. І йому зробилося погано.

— Дошч перестає... — сказала тихо Катерина.

Справді, вода з скелі лилася вже тільки струмками, але це зливалась остання вода, бо дощу вже не було. Він так швидко перестав, як і почавсь.

— Додому! Треба додому! — промовила якимось неспокійно дівчиною і, не вважаючи на холодний струмок води, вибігла з-під каміння. Марко тихо пішов за нею. Але вона йшла швидко, швидко...

Марко вийшов з-під скелі, з гайка. Осяйне сонце глянуло з-за хмари, заблищало обмите листя, зайнялися всякими кольорами росяні краплі. Маркові не хотілося йти в душну хату, але не хотілося вертатися й до похмурої скелі. Він повернув на стежку, що збігала вгору, і зліз на скелю. Над ним сяло чисте, спокійне небо, під ним шелестів зелений гай, радісно тремтячи блискучим листям. Кілька пташок висвистувало в йому. Марко бачив це не один раз і міг до цього звикнути. Але сьогодні все це здавалося йому таким гарним, як ще ніколи досі. Йому здавалося, що сонце і небо, похмура скеля, і ліс ряснолистий зелений, і ті голоси, ще несміливі якимось, пташок невеличких — усе це, здавалось, пройнялось одним чимсь, одним — чим саме — не знав, що воно є, він чув його тільки в кожному рухові тієї природи, що обнімала його звідусіль своїми могутніми обіймами, і те, що він чув і бачив, робило його щасливим, піднімало йому душу вгору. І йому хотілося співати, але він не зміг зробити цього, бо зараз же почув, що згук його голосу не матиме сили ладнати з тією піснею, що співало це небо і ця земля і що чув він у своїх грудях. І він не заспівав, а стояв мовчки, стояв і дожидався...

І відразу він зрозумів. І сонце, і небо, і скеля похмура, і ліс ряснолистий зелений укупі з пташками малими — усе це співало одно: — він кохає!

Кохає! Кохає! Кохає!

Він почував це одно і більше нічого...

IV

Лігши Катерина того вечора спати, багато дечого передумала. Вона почувала в собі щось нове, невідоме і те нове примушувало її думати, турбувало...

Досі вона жила спокійно, без турбот аж змалечку. Все робило її щасливою та веселою. Багаті батько та мати нічого не жаліли дочці-єдиначці: що забажає, те й мусить бути. Сукні, намиста, серги та інші прибори, книжки, цятки — все те сипалося на неї повними жменями, аби тільки їй догодити. Ще була вона малою дівчиною, а вже всі казали:

— Яка вродниця!

І вона згоджувалася з тим і була щаслива та весела.

Вона ніколи не вередувала. Вона прохала багато, але завсіди такого, що могли його батько з матір'ю дати їй. І всі казали:

— Яка слухняна та звичайна дівчина!

І вона згоджувалася з тим і знов була щаслива та весела.

Вона мала цікавий гострий розум, ще змалечку часто виявляла його в розмовах з дітьми та з великими і чула:

— Яка розумниця!

І вона й з цим згоджувалася так само, як іще багато де з чим гарним, що казано про неї, і була весела та щаслива.

Бо певна була, що вона дуже гарна дівчина: і чепурна, і слухняна, і розумна, і інша там ще яка. А що батько та мати вдовольняли всі її бажання, то ще дужче впевнялася в тому:

— Справді я гарна, коли батько та мати так упадають коло мене! — Вона не думала цього тими саме словами, але така думка несвідомо жила в її малій голові. І вона виростала, горда собою, не звикши ні до якої залежності, смілива і через те завсіди правдива та незакритна.

Перша турбота, перше горе, зуспівши її, було їй зовсім несподіваною річчю. Це було так.

Одного разу вона бігала та бавилась по саду і залізла аж у самісіньку гушавину. Гушавина ця тяглася аж до муру, що ним

обгороджено сад. Катерина прoderлася туди і стала перед сірою кам'яною стіною. Вона була ще мала, і мур був од неї вищий: вона нічого не могла бачити, що робиться за ним. Силкувалася злізти на нього, але не могла нічого поробити і вже думала йти назад, як зненацька почула, що хтось співає. Пісні Катерина не могла розібрати, почула тільки одно:

Ой матусю моя, ой ріднесенька!

Ці слова часто верталися у пісні, їх тільки й розібрала Катерина. Співала дівчина тонким високим голосом, широко виводячи, де треба; але дівчина була мала і голосок її дзвенів не дуже. Голос у пісні був жалібний, в ньому чути було плач. Катерина не любила, як хто плаче, але тут чути було такий жаль, що її зацікавила пісня і заманулося подивитися на співачку. Дівчина почала ходити коло мурування, аж поки знайшла таке місце, де з тину висунулась каменюка. Обідравши собі руки та роздерши сукню, вилізла вона на мур і глянула.

Зараз за панським садом починався громадський вигін. На ньому паслися телята. Дуже близько до тину сиділа дівчинка — років мабуть таких, як і Катерина — десятих. Положивши до неї голову на коліна, спав маленький хлопчик. Дівчина була худа, бліда, у драній одежі, але чепурненька. Сонце ясно світило з неба, і проміння, падаючи їй на голівку, робило русаве волосся золотим, і це сподобалося Катерині.

Дівчинка співала, склавши руки на колінах і трохи похитуючись у лад за своєю піснею. Катерина довго дивилась на неї та слухала, а далі тихо пройшла по тину і стала саме проти співачки. Та зараз побачила її й замовкла. Обидві почали дивитись одна на одну і мовчали. Але обидві були зацікавлені одна однією. Сміливіша Катерина озвалася перша:

— Чом же ти не співаєш?

— Не хочу... — відказала дівчина, а сама все дивилась на Катерину.

— Того, що я прийшла?

— Ні-і-і...

— А відкіля ти?

— А ти відкіля? — спиталася дівчина.

— Я? Хіба не знаєш? — одказала Катерина. — Усі знають, відкіля.

— Мабуть з панського дому?

— Вжеж! А ти?

— А я з слободи.

— Що ж ти тут робиш?

— Телят пасу.

— Хто тебе послав?

— Батько.

— А хто з тобою?

— Брат.

— Весело тобі тут?

— Чому — ні?

— А що ж ти робиш?

— Телят пасу... Вінок сплела... — І вона взяла коло себе вінок з простих польових квіток і показала його Катерині.

— У тебе весело? — знову спиталася Катерина.

— Чому — ні? — знов так само відмовила та.

— Я до тебе прийду... — сказала панночка.

— Іди! — згодилась дівчина.

Катерина зізла з тину, ще раз обідралась і пішла до дівчини. Вона зросла одинока, тільки з старшим за неї братом, і не дуже його любила.

— Як тебе звуть? — спитала, підійшовши.

— А тебе як?

— Катериною.

— У мене тітка є Катерина, — сказала дівчинка.

— Хто ж вона така?

— Тітка моя. Вона вже дівка і як іде на вулице, то в неї такі стрічки гарні, як у тебе на платті.

— Та як же тебе звуть? — допитувалась панночка.

— Мене — Докією. Ти будеш зо мною гратися?

— Буду.

І дівчата почали гратися.

Нянька, кинувшись шукати Катерину, знайшла її, після довгої шуканини, на вигоні, де панночка вкупі з мужичкою завертала телят. Вельми злякалась панська нянька з такої несподіванки і поспішила повести Катерину додому. Тій не хотілося йти, але вже наближався вечір, то мусіла вертатися додому й Докія. Дівчата розійшлись, але на прощання Катерина подарувала Докії разок якогось коштовного намиста і більше звеліла, ніж попрощала:

— Я хочу, щоб і ти мені щось дала.

Та зняла з пальця мідяний перстень, що виміняла в ганчірника за ганчірку, й віддала Катерині. Нянька змагалася проти цього, але панночка сказала:

— Я так хочу! — і цього було досить, щоб воно так і сталося.

Дочувшись про це, пані Городинська замалім не зомліла, але Катерина зважливо сказала, що вона хоче, щоб коштовне намисто було в Докії, а Докія щоб була з нею. Хоч і як потурала мати дочці, але тут нізащо не хотіла згодитися взяти до

неї подругою мужичку. Тоді дівчина зробилась такою, як ще ніколи не була. Вона спершу кричала, плакала ввесь вечір. Мати вмовляла, але це не помагало. Як вона їй казала про те, що панянці сором подругувати з мужичкою, дівча тільки уперто відмовляло:

— Так що! А я хочу!

Другого дня вранці вона не встала з ліжка і не вийшла до чаю. Їй принесли його до ліжка, але вона сказала нянці:

— Не хочуть мені Докії дати, — а я нічого не їстиму.

Батько й мати перелякалися і мусіли сказати, що зараз же пошлють по Докію. Катерина скочила з ліжка весела та рада, кидалась цілувати батька й матір, швиденько одяглася і почала дожидатися.

Аж тут стало на перешкоді таке, що вона зовсім його не сподівалася. Докіїні батько та мати ніяк не хотіли пустити дочки. Пани давали чималу ціну, наймаючи Докію у панські покої, але її батько був упертий чоловік і за щось гризся з панською економією. Він затявся на своєму і не поступивсь, — ще й подароване Докії панське намисто відіслав назад. Катерина спершу страшенно розсердилася на Докіїного батька, на матір і на саму Докію і з пересердя вкинула в ставок той перстень, що їй дала Докія.

Цей випадок дуже її вразив. Заспокоївшись після пересердя, вона зараз же зрозуміла одно: є таке, чого вона не може досягти, хоч вона й гарна, хоч батько та мати й мусять удовольняти всі її бажання. Вважала це за кривду, уявляла собі тих „мужиків”, що не пустили до неї Докії, надзвичайно злими — навіть обличчя у їх уявляла якісь звірячі. А все ж не могла не дивувати дивним дивом із цих мужиків, що мали силу не слухатись ні її, ні батька та матері її. І якось похитнулася її віра в те, що вона, Катерина, дуже гарна і через те їй усе можна... і похитнули ті мужики... І золотоволоса дівчинка ніяк не забувалася, — та так і залилася в панноччиній голові.

Гімназія мало відмінила Катерину. Дівчина жила дома попанському, в гімназію все їздила, на вбогих подруг дивилася згорда, подругувала тільки з „аристократками”, — так звано в гімназії дуже пановитих гімназисток. Вчилася вона добре, бо була горда і не стерпіла б, якби їй хто з учителів докоряв за погане вчиття, але наука їй була зовсім не цікава. Вона знала все, що треба на екзамен, а далі не сягала. Інші думали про саморозвиток, читали силу всяких книжок, училися дома самотужки, — Катерині це було байдуже. Гордувала навіть тими, хто так робив: її панськість сама давала їй уже право на вище місце, а все оте — про простих.

Вийшла з гімназії панянкою, панянкою прожила рік дома. Жила спокійно, без турбот. Про те, як буде жити далі, не дуже думала. Певне так само, як і досі, тільки що піде заміж колись... Зараз не хотіла... Взяму, в місті, втішалась балями...

Наприкінці року їй чогось схотілося читати. Почала читати російську та французьку белетристику. Романи Толстого з аристократичного життя їй сподобалися; прочитала Турґєнєва, і той сподобавсь, хоч трохи й менше. Потім залюбки читала дошкульні на нерви романи Достоевського. З французької белетристики прочитала кілька романів Золя, але їх не вподобала...

В цей час вона стрілася з Марком.

Марко відразу зробив на неї чимале вражіння. Всі його розмови були зовсім не такі, які їй доводилося досі чути навкруги. Звичайно чула про вбори, про тих або інших знайомих, про який „вечір”, про господарство, про які новини, часом про театр і дуже зрідка про яку кнужку. В Маркових же розмовах вона вперше дочулась про ідеал, про принципи моральності. Не можна сказати, щоб і про це вона не чула зовсім досі; але ж ідеал завсіди їй уявлявся, як щось таке, про що тільки в книжках пишуть; в розмовній же щоденній мові тих панночок, що серед їх доводилося їй пробувати, слово „ідеал” означало просто молодого, багатого, вродливого генерала, князя, офіцера чи ще кого, що має прийти і взяти її з батькової господи заміж; щождо моральних принципів, то про це, — вона собі уявляла, — писано по катехизисах та попи в проповідях говорять, до справжнього життя ця річ мало притулялась, бо там, у справжньому житті, — так змалку їй торочено, — треба поводитись на підставі правил „порядности” та „комільфотности”, вироблених у тому панському гурті, що серед його вона жила. До системи цієї порядности та комільфотности увіходили однаково і наука про вбори, і наука „не укради”. Про останнє казали, що робити це — гріх; але так само звали гріхом їсти скоромне в піст, а вся сім’я (опріч самої матері) їла. І слово гріх не надавало ніякої сили заповіді „не укради”, так само, як і іншим деяким моральним заповідям, а надавало їй силу тільки те, що вона належала до системи „порядности” та „комільфотности”. Катерина знала ще, що існує зло й добро, але одрізняла вона одно від одного просто серцем. А що мала хоч і горде, та добре серце, то помилялася в таких справах не так часто, як можна було б думати.

Була ще й релігія, але... Її мати додержувала всі пости і навіть була забобонна. І на пости, і на забобонність дівчина звикла в гімназії дивитися або глузуючи, або неприхильно — і мати не могла її навчити релігії. Батько дививсь на пости та на забобони так, як і дочка, і вся його релігійність виявлялася тим,

що він їздив іноді до церкви та служив часом дома молебні, як того бажала жінка; щождо брата, то хоча він казав часом, що треба підтримувати релігію, але Катерина, відколи він став дорослим, не бачила, щоб він коли й лоба перехрестив, і була певна, що він нічому не вірить. Таким побитом дома ніхто не мав на неї релігійного впливу. Не мала його й гімназія. В гімназії примушувано ходити до церкви і вчити закон Божий, але що це був примус, то й не подобалося їй. Не цікаве їй те було. Додержувала і тоді й потім релігійного обряду, але через те, що „так годиться робити“, „так усі порядні люди роблять“, а зовсім не тим, що в неї була душевна потреба так робити. І через це релігія не мала для неї ніякої моральної ваги і стояла зовсім нарізно від її морального життя. І це не здавалося їй дивним: як же могло бути інакше, коли всі, кого вона когось себе бачила, робили так само?

Од Марка почула вона, що ідеали існують не в самих романах і не в самій постаті „жениха“, а що ними живе людськість і що кожен мусить, якщо хоче бути людиною, силкуватися досягти їх; з принципами ж людина повинна поводитися так, мов би то була річ, що без неї й руки здійснити не можна. Цей погляд був такий новий для неї, так одрізнявся від усіх тих поглядів, що ними досі керувалося її життя, що він спершу здався їй просто нісенітницею. Але та іскра Божя, що живе в душі в кожній людині, ожила, як до неї доторкнулося нове слово. Катерина почала її чути в своїй душі. Вона не знала, що це, але почувала, що це йде навпроти усього її життя. Не знала, що це та іскра, розгоряючись дужче й дужче, примушує її так уважно прислухатися до того, що хотіла б вона й тепер назвати нісенітницею, але вже не могла...

Вона почала читати те, що порадив Марко, і це читання ще більше наворотило її думки на новий шлях. Найдужче їй сподобався Віктор Гюґо. Його реторика дуже припала до смаку їй, що читала досі безладно, що трапилось — і Л. Толстого, і Габорію — і не виробила собі ніякого літературного смаку. Але ж у великого поета була не сама реторика, і хоч і мало до того приготована була Катерина, та мусіла помітити за цією позверховною формою і дещо інше: велику любов до людськості та поривання до вищих ідеалів. Вона прочитала далі дещо з трьох великих німецьких поетів, і їй страшенно сподобався Шіллер. До цього додалося ще кілька публіцистично-критичних розвідок. Її світогляд поширшав, а літературний розвиток ставав на певний шлях...

Не диво отже, що Марко, розбуркавши розум у молодій дівчини, привабив до себе її почування. Еге, він подобався їй, — вона знала це, хоч ніколи не хотіла про це думати. Їй подоба-

лась його щирість, правдивість, щось лицарське в поглядах, додався його голос, подобалося те, як він говорив, його блискучі очі, лоб... Але ловлячи себе на тому, Катерина мусіла червоніти і не хотіла думати про це.

Одно тільки їй не подобалося: велика Маркова прихильність до мужицтва. Вона не вважала мужиків за худобу і навіть обороняла їх з цього погляду від брата та від Голубова; але ж люди ділилися в неї на мужиків та освічених і між тими й тими не було нічого спільного. Читання не зробило її демократичнішою. Марко сподівався, що, прочитавши Діккенса, вона почує любов до принижених та робочих людей. І вона справді, читаючи „Давида Копперфільда“, вподобала собі і обох Пеготті, і Хама, хоча вони були й мужики; але вона ні єдиної хвилини не думала, щоб це могли бути такі мужики, як і ті, що вона бачила круг себе щодня. Ні, це — їй уявлялося — були мужики англійські, особливі ідеальні мужики, і з звичайними, яких вона щодня бачила, нічого спільного не мають. Одного разу тільки здалося їй, що мабуть Маркові батько та мати були такі ідеальні мужики, бо не дурно ж Марко такий гарний; але й тільки ж: більше вона виводів з свого читання до власного життя не прикладала.

Про українське демократичне прямування досі вона нічого не чула, але тепер одразу довелося їй довідатися, що тут круг неї існує н а р о д, а не самі м у ж и к и; що існує Україна, українська мова... Але як це: замість гарної панської літератури мусимо читати якогось там Шевченка? І говорити як мужики — л и х о, л и п а (вона зумисне твердо вимовляла и)? І буде тут, як каже брат, якась Хохландія? Ні, все це здавалося їй таким неможливим, такою дурницею, що вона навіть не могла надати йому ніякої справжньої ваги і думала, що це Марко так собі балакає...

Але ж те, що їй не подобалося, було не таке велике, щоб сам Марко міг їй здатися поганішим. Це була дрібничка, що не варт про неї й думати.

Вперше якслід подумати про свої відносини до Марка довелося їй у той день, як вона прийшла з-під скелі, де вкупі з ним ховалась од дощу. Вона йшла під скелю спокійна, весела; вона стрілася з Марком, розмовляла з ним просто й спокійно. Але щось за той час, поки вона була там, з нею сталося. Що саме, — вона до пуття не знала, але вернувшись потім додому, чула, що якийсь невпокій її обгортає, чула, що їй чогось наче не стає, згадувала, що вона під скелею була на яку хвилину не така, як звичайно...

— Що це? — спиталась вона сама себе, почуваячись якось по-новому, цілком їй досі по-невідомому, — і не відмовила...

А Марко, вернувшись з-під скелі, почував себе безмірно щасливим. Та далі обняли йому голову всякі думки.

Еге, він любить її. Та що з того? Адже її погляди на життя людське, на повинності перед рідним краєм зовсім інші, зовсім не такі, які мусить мати його подружжя. То нащо це кохання? Його не треба!

І зараз же лякався цієї відмови, зараз же починав упевняти себе, що він помиляється, надаючи вагу тим дівчининим поглядам, бо вони зараз же зникнуть, скоро її розвиток побільшає, світогляд пошишає, а кохання вб'ється в силу. І він сподівався...

Але за цими душевними турботами Марко не забував і того, що він хотів зробити на селі: познайомитися з народом. Досі йому не щастило ніяк у цій справі, але одного разу, блукаючи в неділю коло невеликого гайка, що притулювся серед степу в балочці, він побачив пару волів. Вони паслися, а пастух, лігши на живіт, чогось уважливо дививсь у землю. Підійшовши ближче, Марко побачив перед ним книжку. Зачувши ходу, пастух схопився. Це був хлопець років шістнадцятьох, одягнений у звичайне святкове селянське убрання, в білу сорочку вишивану (мабуть убогий, що червоної нема, — подумав Марко), в жилетку; чумарчину розіслав він на землі і ото лежав на ній. Держачи в руках книжку, допитливим поглядом дивився на Марка цікавими голубими очима з-під чорних брів, ще чорніших од русавої голови.

— Здоров, хлопче! — озвався Марко.

— Здорові й ви! — одмовив хлопець і знов дививсь на Марка, не знаючи, чого треба від його цього панові.

— Що це ти — книжку читаєш?

Хлопець почервонів.

— Та це... це я... азбука... Я... не читаю, а тільки вчуся читати...

— А хто ж тебе вчить?

— Ніхто, я сам...

— Чом же ти не ходиш до школи?

— Та... нікому дома... Батько в мене сами, я один у батька... нема їм допоміти... А я й так вивчуся...

Марко сів з хлопцем і вони розбалакалися. Хлопець купив граматку на ярмарку, літери показав йому один школяр, і він учить їх у неділю, як пасе воли, а ввечері дома батько не дуже дає, щоб світла не переводив. Літери вивчив, а далі...

— Далі тут склади, — він показав у книжку, — та я їх ніяк не розберу. Уже і так, і сак біля їх — не розберу.

Марка вразила ця любов до просвіти, а хлопець йому сподобався. Він покликав хлопця до себе — вчитися письма. Той спершу боявся трохи, та таки згодився ходити до „панича” вечорами.

Учень з його був добрий, тямущий, кожне слово так і ловив, і Марко вчив його залюбки.

Під цей час Марко одержав листа від Лісовського. Між іншим він писав: „Маю тобі сказати новину, що буде тобі і цікавою, і гарною. Був оце я з тиждень тому у старого Овсієнка і побачив там декого з добрих людей. Та й збалакалися, що нема зо всім чого народові читати. Я таки добре вилаявся, що ось досі, за сто років, що існує нова українська література (адже через дев'ять років буде сто літ, як уперше видано „Енеїду” Котляревського), не складено й ста добрих книжок для народного читання (як бачиш — я скористувався з твоїх думок, побачиш, що й далі так робив). Дехто обороняв земляків, звертав, звісно, на всякі „обставини”, та мусіли врешті згодитися зо мною. (Нагадав їм, як ти ніде не міг знайти видавця на твою добру популярно-наукову книжку, аж термін цензурний минув). Розказав їм, як ми з тобою постановили щомісяця давати десяту частину своїх грошей і на те, що збереться, друкувати книжки.

— І багато ж ви зібрали? — Тапчанський сміється.

— Небагато, — кажу, — але стільки, що могли вже видати Кравченкову книжку та й ще єсть рублів з тридцять. Не сміється: з малого велике буває.

Старий Овсієнко каже:

— Та воно що правда, то не брехня: з малого велике буває, і як скинутись грішми, то щось буде. Але добре скидатись, як є що видавати. А ми ж що видаватимем? Хто писатиме? Та й чи пустить цензура?

І таке інше, відоме тобі, як звичайно в наших „філів”. Тоді я взяв та й здивував їх звісткою, що вже є кілька готових рукописів у тебе та в інших, та почав ганити за всякі страхи. Змовкли про це, почали про інше. Заходивсь Овсієнко доводити, що кулішівка занастила нашу літературу та що треба книжки друкувати етимологічним правописом. Почалася спірка про правопис — звісна нудота. Та таки домовились до того, що кожен даватиме щомісячну вкладку по карбованцю і на ті гроші видавати книжки. Усе, що від видань матимем, повертати туди ж таки знов. Нас було дев'ятеро, але я заздалегідь сказав, що ти будеш десятий. Мене настановлено збирати ті гроші, — і я до них притулив і ті, що лишились після нашого видання, бо певний, що й ти це зробив би. Ну, зрадів? Таки вчимося гуртової роботи! Посилай свої рукописи до цензури!

Що ж тобі ще сказати? Здається, нема нічого нового. Старий Овсієнко і досі лає молодих, що псують мову, бо він яку чув мову ще змалку в тій слободі, де народивсь, то й досі тільки таку й признає, і письменників тільки тих признає, що читав ще замо-

лоду, і таке інше, і таке інше. Стара нудота. А проте — він ширий дідусь, і я його люблю.

Тапчанський знайшов собі посаду тут; він і досі такий задержка, як і був. Кричить, верещить та все вщипнути силкується. Як я почав у Овсієнка говорити про гурт, він каже:

— Це Лісовський хоче заснувати товариство, щоб у йому головою бути.

Ну, й язик!..”

Цей лист підняв Маркові духа вгору, в його мов побільшало сил.

— Початок є!

І він нервово ходив по хаті, і в його голові думки не могли потовпитись за думками. Він давно вже марив про якийсь гурток, що заходивсь би коло видання книжок для народного читання, книжок, яких не було і яких прикро було треба. Йому вже уявлялося, як це діло ширшає, росте, як книжка видається за книжкою — все дешеві гарні книжки... і вони йдуть у народ, і народ їх читає, і самосвідомість починає прокидатись... Охоплений тим напливом енергії, Марко кинувся до столу, вхопив нескінчену роботу і почав нервово, швидко писати. Думка за думкою напливала, слово за словом, поспішаючись, лягало на папір, і в кожній думці, в кожному слові горіло бажання зворухнути темний народ, засвітити йому в душі світло розуміння, світло свідомости й любови до високих ідеалів, — любови, що робить дива, що може зробити все!..

Він на хвилину кинув писати, бо перед ним на мить уявилася така ясна, така без міри радісна картина діяльності освіченого, національно свідомого українського народу, що в його руки затремтіли, і він не міг удержати пера. Але це тільки на хвилину, а далі воно знов швидко забігало по паперу, знов почали перегортатися картки. Марко писав годину, другу і не помічав, як линув час... Він писав би хто й зна доки, якби двері не відчинились і на порозі не став його сільський учень Корній. Треба було кидати роботу...

Після науки Корній несміливо м'явся на одному місці і не йшов додому.

— Тобі мабуть чогось треба? — спитав Марко.

— Еге ж...

— То кажи!

— Та... прохали батько й мати, і я прошу, щоб ви прийшли до нас у неділю в гості.

— Спасибі! прийду.

— Йо? — зрадів хлопець.

— Чого ж — йо? Прийду та й годі.

— Глядіть же! А то батько та мати кажуть: ти хоч би покликав свого вчителя в гості! А я кажу: хіба вони підуть до нас?

— А чом же ти думаєш, що я не підую? — спитався Марко.

— Так ви ж пан, а ми мужики! — широко відмовив Корній.

— А чим же я пан? — знов запитався Марко.

— Аже ви в панській одежі!... і з панами живете... і по-панському вчені.

Марко почав розказувати хлопцеві, що не повинно бути ні панів, ні мужиків, тільки люди; розказав за своїх батька й матір і страшенно здивував Корнія, сказавши, що вміє пошити чоботи.

— Йо, пошите? — спитався, дивуючись, хлопець.

— Пошию. Як я був малий, то батько шив мені чоботи; а як батька не стало, а я підріс, то грошей часом не було, щоб заплатити шевцеві, то я й шив сам собі чоботи.

— І вчилися у отій великій школі — ув уні-вер-си-те-ті, і шили чоботи? — скрикнув, ще більше дивуючись, Корній і широко розплющив очі.

— Чого ти так дивуєшся? — засміявся Марко. — Хіба ти думаєш, що хто вчиться, то вже повинен одрізнитись од простих людей та цуратися простої роботи?

— Ні... я... Оце скажу батькові, — скрикнув одразу Корній, — ну що вони тоді скажуть?! Та ви ж прийдете? Глядіть! Ми коло церкви живемо. Вийдіть до церкви завтра, а відтіля я вас до нас доведу.

— Добре!

V

Другого дня, в неділю, Марко пішов до церкви. У маленькій церкві було повно-повнісінько людей. Спереду стояли чоловіки, а позаду жінки та дівчата. Але кілька жінок стало попереду ще від чоловіків. Тільки це були особи не прості, а повбирані поміщанському. Дві дівчині були навіть у міських пальтах з великими блискучими гудзиками. Марко спершу подумав, що це якісь панни, дочки сусідніх панків; але великі прості хустки, накручені у їх на головах, доводили, що він помиляється.

Марко вистояв службу і пішов з народом з церкви. Поміж натовпом Корній ухопив його за руку.

Скоро вийшли на вулицю, Корній зараз же почав розповідати, як він дома казав, що Марко не пан:

— Я їм кажу: вони такий само простий чоловік, як і ми, тату. А батько кажуть: не можна цьому повірити, бо він з панами живе. А я кажу: у їх батько швець був, і вони чоботи шити вміють. А батько тоді: — Йо? — А я кажу: — Авжеж!... А ось і наша хата.

Хата Корнієва була невеличка, але чистенька. Двір обгороджено по-степовому — камінням. У дворі стрів їх батько Корній і повів у хату.

Уся сім'я була дома: батько — високий чоловік з такими очима, як і в Корнія, з підстриженою темною бородою, з довгобразим українським обличчям; мати — моторна, ще не стара молодиця та дві сестри. Одна, років десятих, злякалась Марка, втекла на піл і стала біля печі; друга, вже дівка, вразила Марка своїм блідим обличчям.

— Сідайте, будьте ласкаві! Просимо! — заметушилась мати, вхопила ганчірку і стерла лаву там, де сідати Маркові. — От спасибі, що зайшли! Старий усе казав, що ні, не зайдете! А я кажу: якби він був гордий, то не вчив би нашого сина.

— Та сідайте ж бо, — промовив батько, — щоб старости сідали, — подав він шуткуючи. Марко глянув на дівчину: вона сиділа

на полу, склавши руки на колінах, така ж бліда, як і перш, і великі темні материні очі навіть не змигнули.

— Давай нам, стара, обідати, щоб веселіше було! — сказав батько.

— У вас хата й так весела! — промовив Марко.

Хата й справді була весела та чистенька. Піч гарно попіддужувана, стіл застелений білою скатертиною, з хлібом на ньому; рушники на кілках і коло богів, за богами васильки; на стінах кілька простолюдних малюнків релігійного змісту та царські портрети.

— Дай, Боже, щоб не була сумна!... — відповів господар.

— Дочко, поможи мені! — озвалась мати від печі до старшої дочки.

Та мовчки встала, все така ж бліда та така ж мовчазна, і пішла помагати матері.

Посідали за стіл. Господар узяв пляшку й чарку і хотів частувати Марка, та він не пив. Тоді хазяїн випив сам, приказуючи:

— Спасибі ж вам, що вчите нашого сина! Дай, Боже, вам здоров'ячка, а йому добрий розум на науку!

— Дай, Боже! — відказав Марко.

Більше ніхто не пив. Почали обідати. Господиня дуже широко припрошувала їсти. У розмові Марко спитався, — чому батько не віддав Корнія до школи.

Господар почав вияснити, що через скруту у хазяйстві, а далі додав:

— Та ще й те: не влюбив я цієї школи.

— Чому? Хіба погано вчать?

— Ще й дуже вивчають!... З нашої школи вже чоловіка десяти таких, що писарювали або по волостях, або по якомоніях, або прикажчикували. Та тільки все не до ладу.

— Чому?

— Бо поживе воно там год та другий, поки мале, і вже зовсім од простого звичаю одкинеться. Тоді він одяг жакетку й чоботи такі, що п'ятнадцять рублів за їх, і гармонія в його за п'ять, і треба табаку, і вина, і того-сього — усього хочеться, щоб по-панському, а грошей обмаль, тоді воно що робить? — треба красти! То й проженуть. Тоді вже нащо він здався? Ні до Бога, ні до людей! Он поблизу тут двоє таких, два брати. Один у якомонії ключником був, а другий у городі у купця прикажчикував. І обох повигонено. Тепер ходять з вудками рибу ловити. Батько та мати йдуть у поле косить та в'язать, а сини під вербою з вудкою спать!

— Та не всі ж такі, — сказав Марко.

— Та не всі! — одмовив господар. — Хто так собі, не дуже вивчивсь, кзаменту не здав, той більше дома сидить; а хто здав

кзамент, та ще й добре, — то того вже, дивись, і нема дома, аж поки вернеться — вудкою рибу ловить. А вже що носа задира школяр, то й батькові нема місця в хаті. От у мого сусіди син школяр, то так говорить батькові: „Ти, тату, чор-зна по-якому балакаєш, у нас у школі не так!”

— Погано ж ваші сини роблять, коли так! — сказав Марко.

— Та воно й батьки не луччі. У нас тепер так повелось, що кожне хоче свого сина вивчить, щоб на легшу роботу пішов. І не вбогі так тільки — тим би й Бог простив, бо справді, — що ж йому їсти, як на одному наділі п'ятеро або шестеро дітей — треба кудись оддавать. А то й багаті так роблять. От у нас є один чоловік: землі своєї купив десятин з двадцять (ще батько грошовитий був), один син у нього, а вивчив, — оддав.

— Та буде вам балакати! Їжте бо! — припрохувала господиня, становлячи на стіл варене курча.

Розмова перепинилася, — всі почали їсти. А проте їли всі, окрім старшої дочки. Вона увесь обід мовчала і хоч носила іноді ложку до рота, але якось так байдуже, немов їй було однаково, — чи їсти, чи не їсти. Марко навіть чув, як мати кілька разів пошепки казала дочці:

— Чому не їси, Насте? Їж, дочко!

Але Настя їла так само, як і перш.

По обіді господар з Марком знову зняли перепинену розмову.

— Може бачили в церкві, — промовив господар, — поперед усіх вилізло дві захвойданки в пальтах. Ото ж школярки! Ми, каже, вивчилися: тепер нам треба по-благородному. На вулицю вже не ходять, з простими дівчатами та з парубками не знаються, а тільки все батьків подирають, щоб їм пальта та плаття справляли, — добре, що хоч батьки придбали, то буде що переводить на плаття.

— Та хто ж у їх батьки?

— Та хто ж там! Такі ж мужики, як і ми, так, бач, думка така, що поблагороднішають через благородних дочок! — Так ото я подумав: син у мене один, — як переведеться він на от таку погань, — то що тоді буде? Та й не віддав до школи. А що оце ви вчите, то за це велике вам спасибі — не знаю, як і дякувать. Бо якби нам читак у хату, то ми й бо-зна які раді були б.

— А вже що старий любить читання, — загомоніла господиня, — то й Господи! Усю ніч сидів би та слухав. Є тут у нас один чоловік — уміє читать, то це іноді насходить до його мужиків, а він їм і чита. І вже як піде старий, то поки не вчита той усе, то не вернеться.

— А що ж він читає? — спитався Марко.

— Усякі книжки чита, — відмовив господар. — Читав „Хвабийолу”... ще читав, як ангол з неба сходив та в шевця жив... про Бову коорлевича читав... Ну, та то така, казка, абищо, а ті — гарні.

— А розбірні ж вони вам? — спитавсь Марко.

— Та не дуже. Що розбереш, а що й ні! Погано таки чита.

— А то ще й те, — сказав Марко, — що ті книжки не по-нашому, по-простому, писані, а по-московському, — тим їх і не розбереш.

— А хіба є книжки й не по-панському писані? — спитався господар цікаво.

— А є!

— От якби ви нам прочитали, — може б ми дужче розібрали!

— Та й прочитав би, та тут нема в мене книжки.

— А ви у неділю візьміть та й прийдіть до нас, то й прочитаєте.

— Нащо в неділю? — озвався Корній. — Адже у вівторок празник!

— І справді, празник! — сказав батько. — Приходьте до нас, почитаєте.

— Добре! — згодився Марко.

Він посидів у Корнія годин зо три і вийшов відтіль дуже радий. Як сумно йому було, як він вертався, уперше пішовши на село, і як весело тепер! Яка різниця проміж тим, що він тоді бачив, і тим, що тепер! Ця вбога, але видимо працьовита, чепурна, ввічлива та розумна сім'я приворожила до себе Марка.

— Ні, брешуть, сто разів брешуть ті, хто каже, що народ зовсім зіпсувався! — казав сам собі Марко, ідучи додому.

Дома його дожидався гість — Петро Олександрович, учитель.

— А я, дожидаючи вас, та заходивсь оце „Кобзаря” читати, — промовив він. — Знаєте, я його ніколи не читав.

— Шкода! Візьміть! — прочитаєте!

— Спасибі! Бо, знаєте, дуже мені цікаво, — казав далі вчитель, трохи занепокоєний з незвички розмовляти, — дуже мені цікаво прочитати його... Я, знаєте, багато думав про те, що ви казали про школу.

— Та й щось доброго надумали? — спитався Марко.

— Думаю, що з педагогічного боку воно так... тільки ж... Тільки якось воно дуже... дуже нове! — сказав учитель.

— Що саме нове? Те, щоб учити по-українському і вважати українську мову за мову, а не за покидьок?

— Еге! Скільки ж людей треба на зовсім, зовсім новий шлях повернути! Яке ж це страшне, велике діло!

— Еге, — відказав Марко, — це велике діло. Та не тільки

тим воно велике, що його важко зробити, а ще більше тими результатами, які з нього будуть.

— Та де ж на це сила? — схопивсь учитель з місця.

— В нас самих! Не біймося, що нас мало. Все велике починається з малого! — Ставаймо до великого діла, і воно саме заставить нас вирости, зробитися дужими і того діла достойними...

— Та ви ж сами кажете, що цього не дозволяють!

— Звичайно, не дозволяють. Та це поки в нас такі порядки, які є. Але державні та громадські форми не довічні ж.

Учитель не зрозумів, і Марко мусів вияснити йому ширше. А тоді буде інакше.

— Ну, розкажіть же мені, розкажіть!... Як же це воно буде! — питався вчитель, і його очі блищали, а голос тремтів.

І Марко довго розказував, а той ловив кожне слово.

Він пішов од Марка з цілим роєм нових надзвичайних думок і з купою українських книг у руках.

За панським обідом Марко, проміж іншими гостями, стрів Голубова та ще одного невеличкого на зріст панка у простенькому піджачкові, років тридцяти, але з обличчям зістарілим ще років на десять.

— Хведір Карпович Лірський, — сказали Маркові, знайомлячи його з панком.

„А! — подумав Марко, — дуже цікаво! Здається, це чоловік не тієї породи, що всі оці”. — Марко чув, що Лірський їздив за кордон, слухав лекції в якомусь чужоземному університеті, а він з учителем казали, що він заводить школу.

Голубов, як звичайно, тупцювавсь усе коло Катерини, хоч та зважала на його стільки, скільки того вимагала проста звичайність. Як посідали за стіл, Маркові трапилося сісти проти Лірського, і він зараз же почав розмову.

— Я чув, що ви маєте завести в себе в слободі школу? — запитався Марко.

— Ет! Мав, та не маю! — відмовив той.

— Чому? — спитався Марко, але пан Городинський перепинив з одмовою:

— І краще! На чорта мужикові та школа? Нашо розвивати в йому такі інстинкти, як і в освіченої людини?

— Цілком так! — безапеляційно сказав Іван Дмитрович. — Хоча я нічого не маю проти школи взагалі, але народна школа не повинна йти далі Часословця та Псалтиря.

— Навіть без Євангелія? — спитався Марко.

— Євангеліє... — протяг Іван Дмитрович. — Євангеліє річ така, що можна всячину відтіля виводити, а це річ небезпечна...

От Псалтир... Не знаю, чи там сказано: „Начало премудрости — страх”, але оце й є найважливіше, щоб мужики звикали слухатися та боятися. Ні, ні! Без ваших натуральних історій та іншого, це — проказа.

— Це мені трохи нагадує вашого маршалка, — сказав Марко. — Я чув, що в одній школі попечителька почепила на стіну географічні карти. Так він каже: „Чорт-зна-що! лібералізм якийсь — карти на стінах висять!”

— І правда! І лібералізм! — скрикнув старий пан Городинський, але Марко вже не слухав його і знов удався з своїм питанням до Лірського.

— Чому? Тому, що з цими мужиками нічого не зробиш, — одмовив той. — Я їм кажу: ви дурні, то я вам школу заведу. Даю свою хату й частину грошей, а другу — хай громада дає, — хоч сотню карбованців. Наче й згоджувались, а далі й одкинулись. Ну, як це вам подобається? Дурні, зовсім дурні! Це якась особлива нижча раса, не може навіть своєї власної користі зрозуміти.

— Ого, — озвався Голубов, — вони боялись, що сьогодні сто, а завтра може й триста доведеться платити.

— Але ж я їм вияснив, що їм ні копійки не доведеться більше заплатити.

— Хіба вони тому поймуть віри? — скрикнув старий Городинський. — „Хоч би пан зійшов з неба, то вірити йому не треба” — оце їх приказка! Вони сто разів поймуть віри своєму п'яному писареві або дурному дякові, що луплять з їх хабарі, тільки не мені або вам.

Маркові скортіло спитатися в пана Городинського, чим він саме заробив право на віру від народу, та він обачно промовчав, а відказав Лірському:

— А мені один селянин добре розказав, через що мужики байдужі до школи.

— А ну-ну, що сказав ваш філософ у світі! — іронічно промовив Голубов.

— Мій філософ у світі сказав дещо таке, що не погано було б знати його й філософам у сурдутах. Він сказав, що школа однімає школяра в сім'ї, навчає його згорда, зневажно дивитися на своїх людей, кидає його на іншу роботу і робить з його нечесну людину. Це ж правда!

— Може й правда, але чому ж це так? — спитав Лірський.

— Бо школа вчить незрозумілою мовою і промовляє до дитини чужими образами. На Україні школа повинна бути українською, мовою науки на Україні повинна бути мова українська.

— Я не думаю, щоб це було важно, — скривився Лірський.

— Ніякої української мови нема! — згукнув Голубов. —

А коли вони не розуміють тієї мови, яка у їх у школі, то мусять навчитися. І що більше не розуміють, то більше мусять навчитися.

— Ви сами собі суперечите, — відказав Марко. — Коли вони її не розуміють, — то через те, що вживають іншої — отже українська мова є!

Іван Дмитрович почав доводити, що коли уряд не признає якої мови, то та мова й не існує і повинна зникнути. Почалася загальна спірка. Марко доводив, що основні принципи педагогії вимагають у школі рідної мови народу. Лірський упевняв, що це вузький націоналізм.

— Покажіть мені яку просвітню справу, яка могла б робитися без національної мови? — спитався Марко.

Лірський згоджувався, що такої справи на світі нема, але прав українській мові дати не хотів.

Спірка не втихала аж до кінця обіду. Після обід пішли в сад. Марко, йдучи поруч із Катериною, спитавсь:

— А ви, Катерино Дмитрівно, як думаєте про це?

— Я? — відмовила вона, — я не згоджуюсь з вами.

Марко почав доводити Катерині своє. Розмовляючи, пройшли вони раз і вдруге довгу стежку, що перерізувала сад, не помічаючи, що Голубов мовчки йде за ними, і його обличчя все то блідне, то червоніє. Він давно вже мав заміри на Катерину і його драгувало, що дівчина прихильна до Марка. Сьогодні ж йому особливо було прикро: він не знайшов, що сказати Маркові на його доводи і хотів хоч після обід виявити себе перед Катериною кращим, розмовляючи з нею вдвох, а цей студент не дає йому й ступнути. Він ішов, кусаючи вуси, і чув, як злість запалюється в йому в грудях.

Як Марко та Катерина вже втретє хотіли, вкупі з усім гуртом, йти стежкою, підбіг Марків учень Микола і сказав Катерині:

— Мама тебе на хвилину кличе в хату.

— Вибачайте, — промовила Катерина і пішла.

Увесь гурток повернув тоді на крокетний плящик, бо Іван Дмитрович з Голубовим були завязані крокетисти. Марко теж пішов за ними, але грати в крокет не став, а сівши на садовий стілець, дивився мовчки на гру, сподіваючись, що прийде Катерина. Голубов грав, але грав цього разу дуже погано і все сердивсь. Нарешті він кинув молоток і сказав:

— Ні, не хочу!

За нього став інший з гостей, а він підіждав, поки грачі розігрались, і тоді підійшов до Марка.

— Вибачайте, що потурбую вас, — почав він крізь зуби, — але я маю дещо вам сказати — без свідків...

Марко дивуючись глянув на Голубова. Той стояв трохи блідий, стиснувши губи. Видко було, що розмова буде не приятельська. А проте Марко знав, що Голубов його не любить, — так само, як він Голубова. Голубов уже здавна не міг спокійно розмовляти з Марком і завсіди його зачіпав.

— До послуг вам, — промовив Марко, встаючи — і вони пішли стежкою геть од крокетного пляцику. Ця стежка прямувала до невеличкої альтани в саду. Одійшовши так, щоб їх розмови не було чути, Голубов, не повертаючи до Марка обличчя, промовив одразу:

— Я хочу просити вас виїхати з цього дому.

— А я хочу про те саме прохати вас! — одмовив Марко.

— Годі жартувати! — здержуючи голоса, гарикнув Голубов. — Я не бажаю, щоб ви залищались до Катерини Дмитрівни.

Марко спалахнув, але здержавсь і відказав зважливим і спокійним голосом:

— Прошу вас мовчати, бо коли ви мені ще щось таке скажете, то я примушу вас змовкнути.

— Побачимо! — скрикнув Голубов і зупинивсь. Марко зупинивсь і собі. Вони стояли саме біля альтанки; Марко спиною до неї, а Голубов до нього обличчям, заступивши йому дорогу.

— Побачимо! — знов сказав Голубов. — Я маю свої заміри на Катерину Дмитрівну і кажу вам: або ви зараз же дайте мені слово, що завтра виїдете відсіль геть, або я отут поламаю вам ребра! — І він стиснув свої здорові кулаки і стояв, як роздратований віл перед Марком, що на погляд був і не такий кремезний, і не такий дужий, як він.

— Геть з стежки! — сказав Марко і ступив наперед. Але Голубов не пускав його і взяв за руку. Ту ж мить Марко вхопив його за горло й за груди, підняв од землі і враз кинув набік у густий та колючий чагарник, що ріс понад стежкою. Голубов так і пірнув серед кущів агрусу й малини, а Марко, не озирнувшись, не поспішаючись, пішов геть стежкою.

Ні Марко, ні Голубов не знали, що всю цю подію бачила Катерина. Збігавши до матері, вона вернулась у сад і не стріла на квітнику нікого, а тільки почула, як стукають молотки на крокеті. Їй не схотілось туди йти, і вона пішла до великої стежки набік. Стежка, якою вона йшла, перерізувала ту, кудюю йшли Марко та Голубов, і Катерина, перш ніж вони, дійшла до альтанки. Увійшла туди, але там було темно. Хотіла вже вернутися, але зненацька почула розмову і через кілька хвилин крізь напіводчинені двері побачила Марка та Голубова. Хотіла вийти, але те, що сказав Голубов — він саме тоді сказав, що має заміри на неї — не дало змоги вийти. Побачивши, як Голубов шубовснув

у куші, вона вже не дивилась і, вдержуючи сміх, чула тільки, як тріщали куші під його важким тілом, як він, видираючись звідти, лаявся найпоганішою московською лайкою. Вона підіждала трохи, поки його не стало чути, і пішла до крокету. Гості грали, а Марко сидів на стільці. Вона не могла не дивуватись тому спокоєві, з яким він, мов нічого не було, почав знову розмову з того, на чому вона спинилася. Дівчина дивилась на його енергічне обличчя і думала собі:

— Цей не дасть себе скривдити і здолає оборонити і себе, й кого іншого.

Трохи згодом, як усіх покликано до вечірнього чаю, Катерина та Марко довідалися, що Голубов зненацька занедужав і поїхав додому.

— Заець! — подумала погордливо Катерина. — Ні, — нахаба, що ховається, побачивши більшу силу.

У вівторок, після обід, Марко з Корнієм пішли до Корнія. Там, опріч своєї сім'ї, було ще двоє людей: високий чоловік з темним волоссям та бородою, з глибоко позападаними гострими очима, і парубок, — Корнієві сусіди, що прийшли слухати книжку.

— Бач, — промовив високий чоловік до Марка, — ви не поманському з нами поводитися — руку нам даєте.

— Бо й я не пан, — одмовив Марко.

— Вони, дядьку Хведоре, з простих, з таких, як і ми, тільки що вчені, — сказав Корній.

Дядько Хведір подививсь пильно на Марка і сказав:

— Хіба...

— А ви знаєте, Марку Петровичу, що дядько Хведір дуже люблять читати: як сядуть увечері над книгою, як почнуть читати та аж до півночі, — то тітка Домаха й сердяться, що світло переводять, — торохтів Корній.

— А де ж ви навчилися читати? — спитався Марко у дядька Хведора.

— Та в мене й дід був письменний, і батько. Од їх я й навчився потроху. От дід у мене був, — так той ще в запорожцях був, знав про старовину все чисто, — так як почне було нам розказувати! — Тепер, — каже, — не так повелось, — ка-зна якому тепер, а тоді була розкіш-воля. Запорожці страшні були і ляхам, і татарам.

Марко вперше стрів на селі людину, що пам'ятає старовину.

Одчинилися двері і в хату ввійшло ще троє — двоє молодших і дядько не дуже старий, з кудлатою нечесаною бородою і надзвичайно ясними дитячими очима.

— А! Остапе! — промовив господар до нього.

— А що ж, Іване, — і я прийшов послухати, що розумні люди читають, щоб і собі розуму набратися.

— Просимо сідати! — промовив Іван, Корніїв батько.

Остап одначе не сів, а став коло дверей. Зате двоє молодших сіло. На молодших були червоні сорочки з цяцькованими московськими поясами, а поверх їх — жакетки. Один з їх — виголений, з вусами — зараз же сміливо забалакав:

— Вот і ми посліхали, што в дядька Івана читать будуть, да й сібе прийшли. Потому — когда я іщо бив на службѣ, то очень дуже любив читання.

— А давно ви зі служби? — спитав Марко.

— Да вот — год! Не хотелось, знаєте, вертаться, потому — я тепер челаовек при образуванію, в полковой школе вчилсь, і даже сам палковник хвалі, — мог би сібе всякое место в городі іметь... Ну, знаєте, — дома атец, челаовек неабразований — ступай до-мой! — говорять.

— Ти батька не потріпуй! — озвався дядько Хведір, що доводивсь салдатовому батькові рідним братом. — Ти краще за себе згадай — чи давно пропив свій мундир у шинку.

Усі засміялися, а салдат почервонів і одмовив сердито:

— Наплівать міне на той мундер! У міня їх двадцять будет, а не то што!... Вот заработаю.

— Атож! — не покидав свого дядько Хведір. — Давно взяв рубля в Панаса — казав: дівчині черевики пошию — грошей не оддав і черевиків не пошив!

— Што бо ви, дядьку, так нападаєтесь на челаека, не дайте йому й здохнуть! — озвався зненацька парубок, що прийшов з салдатом.

— А ти де „образуванія” набравсь, що так балакаєш? — спитався дядько Хведір. — На шахтах образувався?

Парубок почервонів і змовк. А Марко сумно подумав, що він не вперше помічає, як молодіж на селі, стріваючись з людиною в сурдугі, силкується говорити „по-панському”.

— Та давайте вже читати! — сказав Остап і сів на край лави, аж коло мисника. — А то дурно тільки час гаємо.

Марко сів за стіл, розгорнув „Дві московки” Левицького і почав читати. Мова відразу здивувала слухачів, що ніколи не чули української книжки. Але всі слухали дуже уважно, oprіч салдата та парубка в жакетці, що все щось шепотіли і нарешті пішли з хати: їм не подобалась мужицька книжка. На їх місце прийшло дві жінки і ще один нестарий чоловік.

— Ой Боже! Вже читають, а ми й не чули! — озвалась одна з жінок.

— А не ходіть пізно! — сказав дядько Хведір і почав роз-

повідати, про що читали і дуже мальовничо розказав зміст прочитаної частки.

Почалося читання знову. Всі слухали, як Василь вернувся додому, і важко зітхали, чуючи його оповідь про салдатське життя. Потім сміялися з дівчат, як вони на хлопців зазирають і навіть почали розмову, перепинивши читання, бо від дівчат та парубків у книзі слухачі перейшли до своїх дівчат та парубків.

— Які тепер дівчата та парубки? — казала палко та жінка, що жалувала, що спізнилась. — Тепер такі: чи доробила, чи не доробила свого діла дома, а як той час прийшов, то кида й печене, й варене та на вулицю.

— Порозгонити б ті вулиці! — сказав хтось з чоловіків.

— Та воно вулиці нічого, — озвався дядько Хведір, — а оті складки та вечорниці! Отам вони горілку навчаються пити, отам дівчата п'яні лежать такі, що хоч за ноги повиволікай. А вже звісно — яка вона чесна вийде, коли таке!

— Не так тепер стало, як уперед було. Тепер парубок не хоче дома робити, а все на шахту. На шахті він, бач, заробе гроші та всі й положе на себе — чоботи собі купить за п'ятнадцять рублів, сорочку червону тощо, — а батькові, бува, й нічого! Я, каже, заробив, я й витратив! А прийде додому — знай п'є та дівчат піддурує.

Марко почав читати далі і чув, як шепотіли слухачі, переказуючи одне одному свої уваги про книжку та радіючи Ганниному та Василевому щастю. Зненацька голосне, нездержане ридання розітнулось на всю хату. Всі озирнулись до полу. Старша Корнієва сестра гірко ридала, прихилившись головою до печі (вона сиділа на полу) та затуливши обличчя руками.

— Дочко! Що ти? Чого ти? — заметушилась коло неї мати, однімаючи їй руки від обличчя.

Але та ридала все дужче й дужче, і високі виводи плачу глушили всіх у маленькій хаті.

— Чого це вона? — зашепотів дехто.

— Хіба не знаєш? — почала відмовляти жінка, що сиділа близько коло Марка, і він міг чути, як вона пошепки почала казати другій: — За своїм Грицьком. Його ж у салдати взяли, а вона з того часу й в'яне, і в'яне — і не їсть і не п'є, — кажуть, ні за кого не хоче йти.

— А Грицько ж письмо прислав?

— Прислав багато за два годи і їй кланяється в кожному.

Тимчасом мати вивела дочку з хати. Батько — теж зворушений — не хотів того показувати і попрохав Марка читати далі. Марко прочитав, як набігла чорна хмара — узято Василя в салдати знов; прочитав про важке Ганнине життя самотнє, про те,

як сина в неї взято, — і побачив, як у чоловіків-слухачів мигтіли на очах сльози, а жінки й зовсім плакали. А як приїхав той син, то зараз у йому пізнали своїх салдатів.

— Оце й він! Отакі й наші! Жалко, що втік, ато б послухав про себе! — казали слухачі, згадуючи того салдата, що пішов з хати, не хотівши слухати мужицької книжки.

— Чи не про одього нашого кажуть — мабуть воно й правда, — почав кудлатий Остап, втупивши очі в землю, — що побув тільки шість місяців у службі та й вернувся додому. От він прийшов та й ходить по слободі — не зна, бачите, своєї хати. А мати побачила з вікна та: — Синочку! Синочку! Чого ти там ходиш? — А він тоді: — Да чорт вас знаєть, ігдє ви живйотє!

Усі засміялися, а дядько Хведір додав:

— Та й правда ж! Як прийде, то такий благодарний! А вже що горілку п'є та лається, та бреше!... Я, — каже, — на капказьких горах був і відтіль, каже, видав, як земля на черепасі лежить.

— А може ж і справді видно? — сказала одна жінка.

— Атож!

— А на чому ж хіба земля? — спитавсь Остап.

Марко почав розказувати, а чоловіки розпитувались і трохи сперечались. Та скоро Марко знов удався до книжки. Він читав про те, як Ганнине горе все більшало та більшало, і деякі жінки-слухачки проривались плачем, чуючи, як ховано Ганну... Далі пішло про Маринину долю. Спершу слухачі Марину гудили, але тепер почали жаліти, а почувши про її смерть, сказали:

— Бідна! Без святого причастя так і вмерла.

— Та й книжка ж гарна! — сказав Корніїв батько.

— Гарна! Гарна! — сказали й інші слухачі.

— Отак знущалися з людей! — промовив дядько Хведір, згадуючи кантоністів. — Дитину рідну відняли! І все то пани по-вигадували, як би мужика дужче дошкулити!

— Дошкуляли вони його добре! — промовив Корніїв батько, — та вже минулося.

— Минулося? — сказав Остап, крутнувши головою. — Не дуже то й минулося! Хіба й досі не робимо на панів? Кому одробляємо за землю? — Панам! Кому одробляємо на десятинах? — Панам!

— Нічого не поробиш! — сказав один з чоловіків, — у їх сила, — вони багаті.

— А чого ж так, що один багатий, а другий убогий? Чого в Городинського скільки тисяч досятин землі, а в мене чотири десятини? Чи він більше Богові приподобився, а я в Бога теля з'їв? — допитувавсь Остап.

— Мабуть із'їли, дядьку! — сказав парубок.

— Отже не їв, їй бо не їв, а Городинський угодніший! І чому б цареві не зробити так, щоб усі були рівні, щоб не було ні багатих, ні вбогих?

— Як же то? — спитався дядько Хведір.

— Поділити землю на всіх! — сказав зважливо Остап.

Ніхто нічого не сказав і всі замовкли. Марко зрозумів, що вони ще бояться його. Тільки Остап нікого не боявся і казав:

— А то що це: не встиєш з одного одробітку вилізти, улазиш у другий, і ніколи за тими одробітками тобі просвітку нема.

— Як позичали, то вже ж треба одробити, — сказав господар.

— Бач! — додав з комічним жалем Остап, — чому ж не пани нам одробляють, а ми панам?

Усі засміялися:

— Бач, чого схотів! Ну, цього не діждеш!

— От! Не діждеш! Може й до цього доживемо!

— Ні вже мабуть! — промовив зітхнувши дядько Хведір і вдавсь до Марка. — От, якби ви щопразника ходили до нас читати гарні книжки — от би добре було!

— Аби слухали, то я радий буду читати, — сказав Марко.

— Та слухати будемо!... А чи нема у вас часом ще якої книжки дати мені почитати? Чи нема у вас книжки про Будду — ото ще мудрий чоловік був!

— А ви де довідались про його? — спитався, дивуючись, Марко.

— Та книжку про індусів читав, дак там і про його, — відмовив дядько Хведір. — Тільки там про його мало, а хотілось би до краю довідатись, що воно за чоловік був.

— Ні, нема! — сказав Марко і подумав: коли то така книжка буде по-нашому, по-українському?

— І про Юлія Цезаря нема? То, кажуть, вояка добрий був.

Марко тільки дивувався, слухаючи дядька Хведора — так його вражали ті речі у мужичих устах; а дядько Хведір, трохи подумавши, неспіливо додав:

— А про запорожців пишуть що по книжках? От би прочитати!...

— Пишуть! пишуть! — зрадів Марко, що дядько Хведір напав на таке, чим він його може вдовольнити. — Я вам дам прочитати і тут прочитаю.

Ще довго розмовляв Марко з селянами і міг помітити багато дечого нового йому. Але що найбільше його здивувало, так це те, що слухачі назвали мову, якою написана книжка, полтавською.

Спершу Марко не міг зрозуміти цього, але потроху виявилось,

що дрібні відміни у мові примусили слухачів назвати Левицького мову полтавською.

— Як страшно все забуто, — думав сумно Марко, сидячи вже дома, — коли степовик не вважає за свого полтавця! Ой, роботи, роботи, роботи тут безліч! Багато ширих та дужих сил треба, щоб прокинути зі сну цей народ! І як його прокинеш? Освіта, тільки освіта могла б тут що зробити! Але ж перешкод скільки!... Дарма, — мусимо побороти їх!

І Марко згадав, що він уже третій день не брався за роботу — писання популярної книжки — і почервонів. Він того дня кілька годин уряд не одривавсь од роботи.

З того часу Марко мало не щонеділі та щосвята ходив у Корнієву хату читати книжки. Він прочитав Квітчину „Марусю”, Гоголевого „Тараса Бульбу” в українському перекладі, дещо з Шевченка, з Левицького, кілька науково-популярних речей і бачив, як залюбки слухають його селяни, як вони зовсім звикли до „полтавської” мови; як цікаво, й сумно, й радісно, за одним заходом, слухали вони про свою старовину. Марко знаходив таких слухачів, що в нього в душі прокидалось могутнє бажання — віддати себе всього такій діяльності — нести світ і культуру в народ. Йому уявилися десятки, сотні людей, що віддають себе тій справі, пишуть книжки для народу, ширять їх по селах або й сами живуть серед народу, знайомлять його з письменством, з театром... Розпалена фантазія не мала впливу і малювала йому високу народну культуру, таку високу, як колись була у греків... І він палко обіцявсь оддати себе цій діяльності.

А потім інше починало уявлятися йому. Починало згадуватися те, що він побачив тепер у народі. Народ та інтелігенція — два ворожі табори в його ріднім краю. Пан так довго панував над мужиком, так довго силкувався одрізнитись од нього всякими способами, що народ і в прихильній до його інтелігенції бачить пана, ворога. І той погляд, що мав народ на обмоскаленого довгим рядом історичних обставин, очортілого мужикові пана, переносив він і на всякого інтелігента, хоч би він, як Марко, і не одрізнявся од народу мовою.

Еге, на Україні було два ворожі табори — мужик та пан. Вони воювались. А воюючись, вони, звісно, ніколи не няли віри один одному. Пани Городинські казали:

— Мужик спить і дивиться, як би пана одурити.

Мужики й собі говорили:

— Панами аби жити з нашої праці.

Мужик зовсім не дививсь і сплячи, як би одурити пана. Але він звик дивитися на пана, як на ворога, і не вважав за гріх, якщо траплялася змога й потреба, скористуватися з панської недбалости

або невміння хазяїнувати або ймовірности, вважаючи її за необачність панську. Щождо потреби, то мусіла вона траплятися часто, бо пан так користувався з своєї заможности, з тисяч десятин землі, що мужикові доводилось часто й густо скрутно. Пан — а до панів народ лічив не тільки всіх справжніх панів, а також і новонароджених, звичайно дуже лютих до народу — спокійно побільшував плату за землю, що наймали в його селяни, за товар, що вони пасли на його пастівниках, не маючи власного, і не хотів розуміти, що, зробивши плату такою, якої мужик не міг виплатити, він саме тим примушував мужика знаходити всякі інші виходи з такого скрутного становища. Вихід був завжди один — одурити пана і, віддавши більше, ніж треба, за пастівник, пасти ту частину товару, що з-за побільшеної плати несила було віддати її до пана, вночі на панському хлібі або на сіножаті і т. і. І так тяглася борня, і вороги не були чесні один до одного і були роздратовані обопільно тією нечесністю. Була борня, давня борня, її початок ховався ще в прастарих часах.

Та хоч і вороги були пан та мужик, але ж мужик мав ще один погляд на пана. Пан панував — у старовину своїм правом, а тепер багатством, освітою. Мужик це розумів і розумів, що панувати краще, ніж бути під пануванням, — і мужик силкувався лізти в пани; а хоч не сам ліз, так принаймні, вивчивши свого сина в школі, віддавав його в які писарчата або в крамарчуки до міста, маючи надію, що той син вилізе в „пани“. Приклади мужик бачив і мав надію. Бачив, що пан розумніший, освіченіший од нього, і переймав їх. Ось відкіля йшли ті „кохти ситцеві“ на жінках та дівчатах, ті „жакетки“ та „пальта“ на парубках; ось відкіля те називання своєї мови м у ж и ч о ю, а тієї, що нею говорили пани, п а н с ь к о ю. Звісно, все це переймалося здебільшого не в самих панів, бо з самими панами близької знайомости мужик не мав, а в тих, хто стояв поміж мужиком та паном. Це були льокаї, покоївки, куховарки, економічні прикажчики і ті, нарешті, з свого братчика, що вже хоч трохи „напанились“ — крамарі, шинкарі та глитаї. Можна зрозуміти, яке гарне було все те позичене. „Панська“ одежа, що пошили її сільські кравці, була просто неможлива — така нечепурна, що аж гидка; „панська“ мова була ще гірша...

І вкупі з мовою, з одежею падало й інше. Занехаювалися старі звичаї, ламалася стара мораль, відносини поміж дівчатами та парубками зробилися погані.

Марко згадував це все і багато дечого іншого, про що він за останній час почасти довідався, почасти догадувався, і його веселчані уяви, його мрії мусіли зникати в темряві од цієї негарної сумної дійсности. Але тоді він згадував Корнієву сім'ю, дядька

Хведора, Остапа, згадував їх поривання до просвіти, їх розмови і починав розуміти, що під тією позверховною корою, якою вкрито з погляду мужицтво, відбувається свій культурний процес, до якого не придивилась та й не хоче придивлятися інтелігенція. Боротися з темрявою, помагати цьому культурному процесові та направляти його на користь рідному краю — ото була повинність інтелігенції, важка повинність, бо на неї треба було жертви, і жертви великої — усім своїм життям. І боячись питався він себе: чи стане в його сили на таку жертву?

— Але її мусить стати! — казав він сам собі зважливо.

Та на його шляху стояло ще одно, про що він перше якось ніколи не думав, чого не мав зовсім на бачності. Це нове, несподіване — була дівчина, що стрілась йому на його життєвій дорозі, стрілась та й причарувала його своїми очима, вогню повними, своїм розумом, своєю гордою вдачею, з-за якої він додавав щирю ласкаву душу. Причарувала вона його, та й не знав він, що має тепер чинити.

— Чи маю я право на власне щастя? — думав він, і йому здавалося, що він не має цього права. Але далі інший голос інше починав йому казати.

— Чом же ні? Я не віддамся увесь власному щастю, власному життю. Я працюватиму з усієї сили; але на те, щоб я міг робити, мушу я мати хоч трохи щастя — інакше людина не здолає робити. Ні, я маю право!

— Але ж ти казав про жертву!... — знов доводив той таки неблаганний суворий голос, і Марко не знав, що на це сказати...

Він мусить облишити всі оті мрії, забути, як блищать ті очі... Але тільки здумував, зараз же ті очі ще ясніше зоріли йому просто в серце, і Марко виразно чув, що йому несила їх забути...

VI

Теплого вечора в неділю вертався Марко додому з читання в Корнієвій хаті. Читання сьогодні склалося дуже гарно. Марко почув багато цікавого і багато такого, що надало його душі впокій та тиху впевненість у своїй справі. Заходив до вчителя і там побачив прихильність до того нового, що казав Марко. „Будуть з нього люди”, — думав він. І він ішов, широко вдихаючи в себе свіже вечірнє повітря, відчуваючись на дужу, невтомлену силу. Він пройшов через село і вступив у панський сад. Місяць уже підбивсь угору і обливав срібним світлом посипану білим піском стежку, верхів'я дерев та краї віт. Марко почув розмову в панському саду і догадався, що це пани пішли в прохідку. Йому не хотілося стріватися з ними, і він, обминувши квітник, звідки чулися голоси, перейшов просто на той ганок, де звичайно пито ввечері чай. Тепер там нікого не було, і широкі, складені з великого білого каміння сідці ясно блищали проти місяця. Марко, не поспішаючись, зійшов ними і зовсім несподівано побачив Катерину. Вона сиділа на поручатах, уся осяяна місячним сяєвом. Ясна її постать виразно визначалась у рямцях з темної, тільки зверху сріблястої купи листя дикої виноградини, що звивалась угору по обох боках її. Вона сиділа замислена, склавши руки і трохи нахиливши обличчя. Марко виразно бачив її рівний ніс, тонкі губи, чорні брови і темні глибокі очі. Катерина сиділа, повернувшись обличчям на той бік, відкіль ішов Марко, але вона була така задумана, що не чула, як він підійшов, і не бачила його. Марко зупинивсь...

І відразу він почув, яку велику силу має над ним ця дівчина. Все, що він думав досі, мов повилось у голові якимсь туманом, одійшло кудись далеко-далеко, а насамперед стало одно — бажання бачити її, бажання бути з нею.

Вона почула його і підвела голову. Побачила його очі, втуплені в неї, і встала з поручат. Марко мовчки зійшов на ганок.

— Доброго вечора! — тихо сказав він, — він завсіди казав це привітання по-українському, і Катерина любила його чути.

— І вам... — одмовила вона так само тихо і знов сіла на поручата.

— Я рано прийшов до чаю... — промовив Марко і сам не знав, нащо він це сказав.

— Еге, наші ще в саду...

Розмова увірвалась. Катерина сиділа на поручатах, схиливши голову, Марко стояв біля столу, поклавши руку на стілець. Катерина чула, як у неї затріпалося у грудях серце, і зрозуміла те саме, що й Марко. Вона зрозуміла, що любить його, зрозуміла, що доля звела їх навіки, і вона дожидалась. Дожидалася кінця, того слова, що скаже Марко, як схилиться перед її вродою, як положить їй до ніг свою молодість, вроду, розум...

А Марко стояв і чув, як туманіє йому голова.

— Неси скатерть стіл накривати!

Це кричав слуга, йдучи на ганок. Катерина сердито встала з поручат і пішла в свою хату. Марко теж не zostавсь на ганку і пішов геть.

Другого дня після обід, сидячи в своїй світлиці, побачив Марко, як під панський рундук під'їхав Голубов. Відколи трапилася в його суперечка з Марком, він досі ще не був тут. Марка трохи здивувало, що він поспішився приїхати у будень. А проте він про його зараз же забув за роботою.

А Голубов тимчасом уже сидів у вітальні з старим Городинським та з Іваном Дмитровичем, розмовляючи то про те, то про се. Але видно було, що він має щось інше на думці. Нарешті байдужим голосом він сказав усміхаючись:

— Одначе ваш студент дуже червоний.

— Як то? — злякався пан Городинський.

— Свої хохломанські думки тут ширить. Збирає селян і читає їм свої хохлацькі книжки про Україну, про гетьманів. Мета, звісно, та, щоб підбурювати народ проти уряду, ваблячи його вільним гетьманством.

— А ви не помиляєтесь, Якове Григоровичу?

— Та не помиляюся ж, кажу! Я недавнечко найняв з вашої слободи наймита — салдат, розумний такий. Він і розказував, що тут у вас читання і що він не сховає слухати, а інші ходять. Я випадком почув цю розмову і розпитався про все.

— Погана річ! — промовив Іван Дмитрович.

— Чорт-зна що таке! — скрикнув старий пан Городинський. — Мені, як по правді сказати, давно хтось казав, що він там щось читає, та я не зважав на це. Та в чому тут сила?

— В тому сила, — докірливо сказав Іван Дмитрович, — що ця українофільська пропаганда дуже небезпечна... і через те суворо заборонена...

— Я радив би вам, — почав знову Голубов, — подати зараз же звістку хоч становому.

— Ну, це вже вибачайте! — скрикнув сердито пан Городинський, — ще поліцію в свою господу наведу! Уже коли що там є, то гроші в зуби та й марш! — хай собі їде, куди хоче. Хоча, кат-його-зна, — може там нічого й не було!

— А, ні! — відмовив Голубов і почав знову розказувати, що він випитав у свого салдата, добре докладаючи свого... З його оповідання Марко виходив страшенно небезпечним чоловіком...

Марко ще сидів над своїм зшитком, як почув за дверима молодого Городинського голос:

— Можна увійти?

— Прошу! — відмовив Марко, встаючи та дивуючись тим одинам.

Іван Дмитрович увійшов урочисто та поважно. Од його по-статі так і пашіло величністю.

— Вибачайте, — промовив він повагом, — що потурбував вас.

— Сідайте, будьте ласкаві, — попрохав Марко.

Іван Дмитрович сів, положивши свій панамський бриль на колінах. Марко сів проти його. Іван Дмитрович трохи посидів, спустивши очі додолу, а потім звів їх і, дивлячись ясно та впевнено на Марка, почав:

— Власне я не сам, а з доручення мого батька. Коли дозволите, я вас про дві-три речі запитаюся, і якщо ви мені відповісте, то це мене цілком задовольнить.

— Будьте ласкаві, — одмовив Марко і подумав: — „до чого це воно?“

— Скажіть, будьте ласкаві, — ви зволите читати мужикам українські книжки?

І Іван Дмитрович, промовивши це, подався трохи назад головою, а його погляд ще впевненіший зробився.

— Еге! — кивнув головою Марко.

— І тільки українські книжки зволите читати?

— Тільки! — відмовив Марко.

— І ви це робили вже кілька разів.

— Атож!

— Між іншим — ви читали книжки з української історії мужикам?

— Ви не помилились. Але ж і я хотів би спитатись — з якої речі ви мене про це допитуєтесь та ще й мов про яке злочинство, коли я ніколи не ховався з цим?

— Як господар дому, мій батько, — від якого я це кажу, — не може дозволити, щоб у його робилися такі речі, — сказав з олімпійською повагою Іван Дмитрович. — Цієї українофіль-

ської пропаганди ніяка порядна людина терпіти не може. І я думаю...

— Вибачайте, Іване Дмитровичу, тепер уже мені не цікаво, що ви думаєте. Можете далі не турбуватись. Я тільки попрохав би, щоб завтра дано мені до залізниці коней, бо, як відомо, іншим способом я не маю змоги добутися туди і виїхати від вас. Я сказав усе, пане Городинський, і більше не маю нічого вам казати.

І Марко устав з стільця. Іван Дмитрович почервонів і теж устав. Його вхопило пересердя, що цей студент розірвав увесь його плян розмови, якою він думав знищити, внівець обернути його. А тепер навіть нагадує йому, щоб він ішов з хати!

— Дозвольте, одначе... — почав він, але стрівся з таким зважливим Марковим поглядом, що повернувся і, пробубонівши під ніс: — „А проте!“ — вийшов з хати так само велично, як і вступив, удаючи з себе, що він не зважив на Маркові слова.

— Оце так! — подумав Марко, як двері за несподіваним гостем зачинилися. — Фе, гидота!... Але ж у всякому разі треба лаштуватись у дорогу.

— А Катерина? — згадав він, і в його защеміло серце. — І все піде за водою? — А жертва? — озвався у душі другий голос. — Сама доля допомагає тобі не збачити з шляху.

Але ж яка це страшна жертва!...

Він сів на ліжку і почав думати.

Так буде краще. Він поїде і все скінчиться. Йй це буде однако, бо та невеличка прихильність, яку вона виявляла до нього, — запевне не кохання. Потім — у їх не однакові погляди на ґрунтовну річ...

І він устав і почав швидко, похапцем складати свої папери, хоча поспішатись було нікуди: він ще мав багато часу до ранку. Згадавши про це, спинився... Що ж, одначе, він має робити? Треба б піти до вчителя й до Корнія — попрощатись. Але згадав, що вчитель ще вчора поїхав до міста, а Корній сьогодні на полі... Почав знову складатися помалу, впаковуючись, мов у далеку дорогу... Силкувався робити все гарно, складав до ладу. Задзвонено до чаю. Марко не пішов. Через кілька часу ввійшов льокай і подав коверту. У йй Марко знайшов гроші від пана Городинського — плата за вчителювання до кінця терміну. Марко відлічив собі, скільки припадало по цей день, і одіслав зайвину назад.

Проминуло ще з півгодини — Марко вже зовсім зібравсь і тільки залишив собі книжку — читати на дорогу. Хлопець поштар, що возив пошту зі станції, приніс Маркові два листи. Взявши перший, Марко побачив, що він не з пошти. Розірвав коверту й прочитав: „Сьогодні, в 12 годин, під скелею, коло криниці. К.“

Марко прочитав ці слова вдруге, втретє... Ось воно!... Од того, як він одмовить на цей лист, залежало все його життя надалі.

Тепер уже не можна було казати, що вона його не любить: Марко міг бути певний, що лист був свідком нічого іншого, тільки кохання.

Перед цим він міг порвати все. Тоді він був сам. Тепер було інакше. Кохана дівчина кликала його. Чи міг він зробити тепер те, що зробив би тоді? Чи мав на це право навіть?

Як же поєднати з цим його бажання віддати своє життя в жертву рідному краю? Одно стає на дорозі другому.

Стає? Чому стає? Хіба ж вона не може тим самим шляхом іти, що й він?

І йому в душу глянули її очі — горді, зважливі...

Вона зможе віддатися в жертву так само, як і він. І хіба ж вони не можуть зробити цього вкупі?

Він знає, що їй сказати...

Лист той був справді від Катерини. Довідавшись про подію з Марком, не промовивши й слова, вийшла в свою світлицю і почала думати. Але думалося погано. Вона тільки почувала, що любить Марка, що цього вечора все це непевне становище мусить якось адмінитися, все це мусить скінчитися. Але як? Чому він досі мовчить? І зараз же інша думка промайнула в неї в голові. Вона згадала подію з Голубовим біля ставка, і їй здалось, що Марко й справді міг подумати, мов би вона має якісь почування до Голубова. Це так натурально. І тепер оця історія. Все складається так, що може впевнити Марка, ніби вона, Катерина, гордує ним.

А він гордий! — подумала вона.

А завтра він їде, і все скінчиться. Все скінчиться, і те, що мусить виявитися, рішитися — не виявиться й не рішиться. І те слово, що мусить сказатися, не скажеться?

— Ні, воно скажеться! — подумала вона зважливо і, вхопивши клаптик паперу, написала до Марка листа.

— Ти трохи біда! — сказала їй мати за чаєм.

— Голова чогось болить, — одмовила Катерина.

— У тебе руки холодні — ти хвора, піди ляж!

Катерина не була хвора, але її трусила нервова пропасниця. Вона послухалась матері і пішла в свою хату. Не роздягаючись, лягла на ліжко, погасивши світло. З широко розплющеними очима лежала вона в темряві. Руки в неї були холодні, як крига, за спиною пробігав мороз, а голова палала.

Вона чула, як розмовляли на ганку за чайним столом. Боже мій, як вони довго сидять!

Дзвонить годинник. Тільки одинадцять! А ще ж то аж годину ждати! Раніше вона не могла: тільки коло півночі все затихло в них у господі.

Вона не думала про те, що малося бути там, куди вона піде. Думала про всякі інші речі. Почула, як дзвонить годинник, і почала згадувати, як колись вона — ще малою — розбила годинник і повиламувала з нього всі коліщатка... Згадала, як стара нянька злякалася, побачивши це. Потім вона почула, як ця стара нянька, що жива й досі, щось бубонить у суміжній світлиці, де вона спить з її сестрою. І вона почала згадувати, яка нянька товста і які в неї чудні губи, як вона говорить. Потім згадала няньчиного сина — кравця, що іноді п'яний заходив до матері, і їй хотілося побувати в його хаті і подивитись, як він там живе. Потім...

Думки крутилися, приходили й одходили без ніякого зв'язку з тим, що було в неї в душі. Іноді Катерина починала ловити себе на тому, що думала, але скоро схотіла згадати свою думку, зараз же забувала її.

Половина! Це половину дванадцятої продзвонило. Катерина не могла більше лежати. Вона встала і сіла біля вікна. Підтягла темну завісу. Місячне світло упало смугою в хату і осяяло частину ліжка, комоду й двері. Катерина положила на вікно свого годинника і почала на нього дивитись. Три чверті дванадцятої... Без десятих дванадцять... Без п'ятох... Вона встала і тихо-тихо відчинила двері з своєї хати в сад. Білий од місячного світла ганок був перед нею. Темна скеля чорніла здалека, і тільки де-не-де по їй перебігало місячне проміння. Катерина зійшла з ганку, перелинула квітник і вбігла в темну стежку між деревами, що тяглася до містка.

Як підійшла Катерина під скелю до криниці, Марко вже дожидав її там. Він ще не бачив її між темрявими деревами. Місячний промінь падав просто на нього. Він стояв біля криниці, спершись на кам'яне цямриння. Катерина, не зупиняючись, перебігла край гаю, і Марко відразу вздрів її перед собою. Він випростався і ступив наперед.

Вона попередила його. Зупинившись перед ним і тим примусивши й його зупинитись, сказала:

— Я вас покликала, бо думаю, що у нас обох єсть дещо, що маємо ми сказати одно одному...

Спинилася, дожидаючи відмови. Мить чи дві, що вона прождала їх, здалися їй нескінченно довгими. Нарешті Марко заговорив. Він говорив тихо, але кожне слово виходило з його уст виразно й твердо:

— Еге, ми маємо що сказати одно одному. Я вас кохаю і маю

не одно це щастя, а ще й друге, більше: ви даєте мені надію, що кохаете мене. Не можу висловити, як вас люблю, але нащо вам мої слова. — ви й так розумієте, що без вас я не буду щасливий...

Голос його затремтів... У йому почулося пригнічене поривання. Катерина стояла непорушно і мовчки слухала. Марко казав далі:

— Але ж людина живе не самим власним, особистим життям. Є у кожної людини святиня вища від власних почувань, од власного щастя. Такою святинею став мені мій рідний край, моя Україна. Я присягався присвятити їй своє життя. І та людина, що я кохаю, кого благаю з'єднати своє життя з моїм, — повинна йти зі мною до однієї мети.

Голос у його тепер не тремтів. Він зробився тихий, але в ньому чулася сила глибокого, повік непорушного пересвідчення. Замок і ждав одмови, але її не було. Катерина мовчала. Марко озвався знову:

— Я знаю, я не вартий того щастя, що ви хочете мені дати. Я знаю, як я мало даю і як багато беру. Але ж...

— Але ж, здається, хтось з нас помилився, Марку Петровичу! — перепинила його відразу Катерина, і її голос задзвенів неприязно та гордо. — Або, може, ми обоє помилилися. Ви сказали, що бере те... Ви нічого не берете, Марку Петровичу. Я не сховаю правди. Я прийшла сюди сказати вам, що я вас люблю, щоб і од вас те ж почути. Але такої відмови, як чую зараз, я не бажаю. На умовах я свого кохання не віддаю.

Вона повернулася і хотіла йти. Невимовний жаль стиснув Маркові серце.

— Люба моя! — скрикнув він і вхопив її за руку.

— Не смійте мене займати! І яке ви маєте право казати так! — скрикнула Катерина, вихоплюючи руку. — На умовах! У вас і тут!... Боже мій! — І вона побігла була геть.

Ту ж мить Марко став її на дорозі:

— Во ім'я того почування, що обох нас привело сюди, я благаю вас вислухати і мене! — заговорив він палко. — Нащо ви кажете такі слова? Ніяких умов я не ставлю і не маю на це права. Я кажу тільки про свою обітницю, я кажу, що я тоді тільки можу віддати частину свого життя особистому щастю, коли це щастя не йтиме проти тієї ідеї, яка керує моїм життям. І якби ви хоч на хвилину увірували в цю святиню...

— Ніколи! — скрикнула Катерина і, одхиливши рукою Марка, кинулась геть і ту ж мить зникла поміж деревами.

Марко не рушив з місця. Він сподівався цього, хоча не хотів думати, що так може бути. Але інакше зробити, інакше говорити не міг. Він довго стояв на одному місці нерухомий, і в нього не було думки побігти за нею, наздогнати її, ще вияснити її. Він знав,

що це не pomoже, і не рушив з місця, хоч і почував, як щось мов умирало у його в грудях...

Він тихо пішов відтіля... Який безум! Невже він міг сподіватися свого власного щастя? Як щастя може погодитися з жертвою? В нього була думка з'єднати те, що не єднається ніколи, і він помилився. Як він міг думати, що не помилиться?

Він прийшов у свою хату і сів біля відчиненого вікна. Голова робила з усієї сили. Розум чув, що він переважив, що почування обов'язку, повинності подужало. І думка працювала, як ніколи. В Марковій голові спокійно, як здавалося йому, вкладалися ті думки одна за однією, по ряду, систематично. Це були думки про рідний народ, про повинність перед ним.

Так минула ніч...

Марко бачив, як меркли одна по одній зорі перед світом, як потім уранішній туман повив сад, повив скелю, обложив усе навкруги. Потім він побачив, як сонячний промінь визирнув з-за краю балки і стрельнув у туман, а за ним другий, третій... І Марко подував:

— Мій промінь уже не засвітить...

Але природа мов сміялася з його горя. Вогняною могутньою кулею зійшло сонце, розбило тумани, осяяло землю, і земля озвалась усіма голосами — шелестом гайовим, шумінням вітровим, співом пташиним, плеском водяним — земля ожила. А проміння горіло ясно, гордо і сипало світло та тепло на всю землю.

— Коні готові! — почув Марко за собою голос.

Хлопець узяв його речі. Марко мовчки надів бриля і вийшов з хати. Коні нетерпляче пирхали перед ганком. Він сів у екіпаж. Коні рушили і вивезли його з двору, де все ще спало. Швидко перебігли слободу, виїхали в степ. Марко не зауважав добре, що навкруги його було — і жита, і трави, і косарі, і сонце, і шлях — все це якось невиразно крутилось круг нього. Зате виразно він почував, що все це живе, що у всьому цьому могутнє життя широко розливається і що сонце світить так ясно, так весело...

— А моє зайшло... — крутилося йому в голові, і в нього немов з'явилося пересердя на це золоте, веселе проміння, що, ллючися з високого неба, живило собою всю землю.

Екіпаж під'їхав до станції. Марко ввійшов туди. Було ще порано. Він почав ходити по невеличкій світлиці, далі зупинився перед списком поїздів і уважно прочитав його з початку й до краю кілька разів. Потім перейшов до інших друкованих та писаних папірців, що їх почеплено на цій же стіні. Він прочитав, скільки яких на цій станції меблів і що міністер доріг забороняє курити... Потім він підійшов до вікна і побачив, що сонце сяло ще ясніше, ще дужче, і в його тепер уже не було ніякого пере-

сердя й йому було байдуже, чи воно світить, чи ні. Потім йому схотілося, щоб швидше прийшов поїзд, бо докучило стояти біля вікна; але поїзд не їхав, і він стояв, думаючи про те, чи давно фарбовано штахетки в станційному полісадничку і чи не краще було б пофарбувати їх не зеленою, а якою іншою фарбою. Далі він почув, як кликано брати білети, зрозумів, що це кличуть його, бо більше пасажирів не було і пішов узяти білета і почув, як під'їхав поїзд. Сам уніс свої речі в вагон третьої класи, замалим не порожній, бо в ньому сиділо тільки троє, а хто саме — Марко не розібрав. Сів у тому кутку, де не було зовсім людей. Ще кілька хвилин, і поїзд рушив. Марко став біля вікна і поглянув на станцію. Хотів щось подумати про цю станцію, але відразу, зовсім несподівано, сльози підступили йому до горла і покотились по обличчю — тяжкі й пекучі...

VII

— Отакої ще! Відкіля ти взявсь? — вирячив на Марка очі Семен Лісовський, як той, приїхавши вранці рано з вокзалу, стяг з нього ковдру й збудив.

Він скочив з ліжка, обнявсь і поцілувався тричі з Марком, усе кажучи:

— Та кажи ж, що це? На який час, чи зовсім?

— Зовсім, — одмовив Марко.

— Чого так?

— Спершу вдягнись та вмийся, та й я вмюся, а тоді говоритимем, — сказав Марко, повеселішавши від веселого Семенова обличчя.

— І то не погана річ! — одмовив Семен, і вони почали обоє доводити себе до ладу, — Семен після сну, а Марко — після безсонної ночі у вагоні.

— Марто! Становить самовар, та швидше! — гукнув Семен у коридор до покоївки.

Через якої півгодини самовар уже кипів на столі, а біля столу сиділи за чаєм Марко з Семеном.

— Ну, кажи ж тепер, що там таке? — питався Семен, вступивши в Марка свої ясні-ясні голубі очі, що весело сяли з-під рівних брів на світ Божий, роблячи завжди веселим Семенове молоде та безвусе обличчя з цілою копицею русявого м'якого волосся на голові. Марко, з його сумним обличчям, з поважними очима, з невеличкими темними вусами над тонкими губами, здавався поруч із своїм товаришем старшим, ніж був справді.

— Ну, кажи ж, кажи, — чого приїхав?

— Бо прохали виїхати.

— Так?

Марко розповів про все. Семен тільки слухав та хитав головою.

— Ну, хто ж тобі велів так робити? — нарешті сказав він.

— Як?

— Не треба було їм заздалегідь виявляти, хто ти такий.

— А я думаю зовсім навпаки. Годі вже нам ховатися. То страху ради юдейська, а то й просто соромлячись своєї національності, не насмілюємося часто казати, хто ми такі, — все ховаємося і тим примушуємо думати, що нас зовсім нема.

— Коли ж нас ганяють, як зайців! — перепинив Семен.

— Бо й справді зайці, — тим нас і ганяють. Ану лиш будемо ще чим іншим!

— Вовками?

— Нам не гріх деякий час і вовками побути. Ну, та про це іншим разом! А тепер, як у вас стоїть справа з нашим товариством? Як у вас тут ведеться?

— Як ведеться? — перепитався Семен і якось скривив обличчя, а очі дивились хитро й глузливо з-під вій. — Побачиш сам! Ось завтра мусіли зійтися слухати першу книжку до видання, — рішати, чи варто на неї гроші тратити. І запевне не варто, бо книжку написано чорт-зна по-якому. Так книжок писати не можна. Ніхто так погано книжок не пише.

— Мабуть книжка ця — твоя? — спитав усміхаючись Марко.

— Ти не помиляєшся! — відмовив тим таки комічно-смутним тоном Семен. — Ти, на превеликий жаль, не помиляєшся ані трохи. Книжку ту написало оце одоробало, що сидить тепер перед тобою. Книжка ця — оповідання, оповідання для народу. Але ніякий народ на світі не буде її читати, бо таких книжок ніхто ніколи не читає.

— Та годі вже тобі скимлити! — засміявся Марко. — Розкажи хоч, що ти тут робив.

— Що я робив? Цікаве питання! Проживав ті гроші, що вислав мені мій дядько опікун.

Марко знав, що клопоть землі, з якого опікун прислав гроші Семенові і його сестрі гімназистці, був невеличкий і гроші висилано скупю, — тим і спитав:

— А як тих грошей не стало?

— Еге, їх не стало... Тоді я став бігати щодня вранці на лекцію.

— А далі що?

— А далі нічого, бо я й справді зараз піду на ту лекцію, а ти спи... От я дурна тетеря!... — скрикнув він на Марка. — А чом же ти не кажеш, що тобі нічим буде жити?

— Та в мене зароблених тридцять рублів — я не тратив.

— Ну, ті потратиш і потім. А тепер треба нових грошей. Ти щасливий, бо гроші сами вже стрибають тобі до рук. Один знайомий чоловігa кликав мене вчити свого сина. Та мені й однієї лекції досить. Ерго, — бери бриля та йди зі мною і будеш мати

діло з Самсоном Павловичем Ловченком та з його сином гімназистом.

— Це добре! Але чи не дуриш ти мене, Семене? Може ти взяв би цю лекцію сам, а тільки поступаєшся мені? Ти знаєш, що це вже було одного разу.

— Хомо невірний! Глянь на цей папірець — у йому написано те, що я казав, — я мав би його віддати, якби Ловченка не було дома.

— Ну, вірю. Спасибі!

— Бери бриля!

Ловченко жив недалеко, і Семен швидко погодив з ним Марка. Тоді Семен пішов на свою лекцію, а Марко на місто. Насамперед побіг по книгарнях подивитися, чи нема яких новин літературних. Перекопав усе, що було, і знайшов нового тільки два погані водевілі, що їх прочитавши, довго потім сердився. Забіг і до бібліотеки прочитати нові часописи; забіг до одного товариша і на обід вернувся додому.

— Де ти так довго блукав? — скрикнув йому назустріч Семен, — їсти хочеться, аж шкура болить!

— Здоровкався з містом, — одмовив Марко.

— А це що? — згукнув Семен і аж під ніс підставив Маркові новеньку українську книжечку, що ще пахла друкарською фарбою.

— Це де ти взяв? — спитався Марко, розгортаючи брошулку.

— Де! Це нашого гуртка перше видання — тільки оце видруковано, так один примірник узяв з друкарні.

— Та ти ж казав, що першу книжку тільки читатимуть завтра!

— А, який ти нерозумний! Як ти не можеш зрозуміти, що я автор тієї книжки, що її завтра читатимуть, що це моя перша книжка — чи міг же я, кажучи про неї, пам'ятати про ту, що була попереду. Та й нарешті я несподіванкою хотів тебе звеселити.

— За несподіванку дякую, та ще до того й книжка на погляд мені подобається. Чому безавторна?

— Вчитель писав — боїться. — Семен сказав прізвище і додав:

— Але ти подумай тільки про те, що це перша праця нашим коштом і, якщо Бог дасть, то цих праць буде багато, багато, багато!... Еге, багато, коли... Знаєш, — як тільки врадило товариство, то за перший місяць мало не всі віддали гроші, а за другий, — хоч його вже й половина минула, — мало не всі не віддали. Ну, я ж їм!...

— Ге! Ти вже, здається, й до репресій берешся?

— Ще й як!... Стривайте, дайте мені тільки попоїсти, то я ще

не так забалакаю, а то я тепер охляв. — Марто! Марто! — загукав він. — Та давайте їсти, бо помремо з голоду!

— А мені що до того! — озвалася з сіней Марта.

— Як то — що до того? — Ви ж будете винні, бо через вас же помремо! Вас тоді на Сибір зашлють!

— Оце мені лихо з вами! — сміялась моторна молодиця Марта, несучи на стіл страву та весело поглядаючи на Семена, — треба вже чогось вам дати їсти.

— Не чогось, а доброго та ще й багато! Давайте, давайте лишень, що там наготували ви сьогодні з своєю господинею! — скрикнув Семен і зараз же заходивсь коло борщу. Але виївши кілька ложок, він кинув їсти і почав пильно придивлятися до Марка.

— Чого ти так на мене дивишся? — спитався той.

— А чого ти такий змарнілий та наче сумний?

Досі Марко з Семеном жили ширими товаришами, не ховаючи один од одного ні думок, ні грошей. Але тепер у Марка було таке на серці, що він не зважувався розповідати про його нікому. Він помовчав трохи і відказав:

— Розумієш ти, є такі речі, що про їх несила говорити, принаймні — зараз.

— І твоя річ така?

— І моя. Трапилось таке... тяжке дуже... Розумієш ти мене, друже. Не гніваєшся, що не кажу?

— Ах ти, дурне, дурне! — промовив Семен, хитаючи головою та з любов'ю дивлячись на Марка своїми добрими очима. — А що ж, хіба краще було б, якби ти одбріхувався та сказав, що нема нічого? Та мені хочеться тебе поцілувати за щирість, і я й зробив би це, якби мої губи не були в борщі!

Другого дня над вечір Марко з Семеном лагодилися йти до старого Овсієнка, — у його повинні були зійтися й інші земляки, щоб послухати Семенову книжку.

— А знаєш, що? — озвався Семен, виходячи на вулицю, — зайдімо ми по Шкляренка — мені хотілося б прилучити його до нашого гурту.

— Якого це Шкляренка? — спитався Марко. — Того, що етнографічні матеріали колись друкував?

— Та до його ж. Він тут живе, і я оце недавно з ним познайомився. Цікава людина. Ти знаєш, він, скінчивши гімназію, не записався до університету, а пішов у вчителі на село, бо справа народної просвіти не дожидатиме, поки він скінчить університета. Вибув щось років з дев'ять учителем, зібрав силу лінгвістичного та етнографічного матеріалу, друкував його, хоча з своїм ім'ям мало. Зрозуміло, як йому доводилось жити: і тепер у нас школи

гарні, а тоді — років перед п'ятнадцятьма, — ще кращі були. Натерпівся він там лиха чимало, а наприкінці й без заробітку лишився за те, що, вчивши в школі, вживав і української мови... Довго тинявся без посади, бідуючи, а тепер має приватну роботу. Адже цікава людина?

— Цікава.

— Але він ще тим цікавий, що страшенно тепер обурений проти всіх земляків.

— Чого?

— Та ось послухаєш його самого, бо оце вже ми дійшли до нього.

Вони увійшли в двір і постукали в двері в невеличкому будинку. Одчинив двері сам Шкляренко.

— Приймайте гостей, Максиме Кириловичу! — промовив до нього Семен.

— Просимо! — відмовив коротко Шкляренко і повів їх у свою хату.

Він наймав одну хатину, де тільки було ліжко, стіл, три стільці, шаха з книжками, по стінах два-три українські малюнки та Шевченків портрет. Сам Шкляренко був у дуже простій одежі. Це був чоловік середнього росту, але в плечах широкий — видно було здорову силу; худе, але чимале обличчя було виразне та енергичне, з молодими очима та з великими темними вусами; високий випнутий лоб нагадував про впертість.

Семен познайомив Марка з Шкляренко.

— Прошу сідати! — промовив той і в його голосі Марко почув якусь нотку — чи то невдоволення, чи роздратовання.

— Ми оце до вас, Максиме Кириловичу, щоб ви йшли з нами, — заговорив Семен.

— Чого і куди?

— Та до Овсієнка ж! Будуть гризти мою душу, дочку мою, мою книжку нехтувати.

— Не варто й ходити.

— Чому?

— Бо однак нічого не буде з тих заходів.

— Отже видрукувано вже одну книжку.

— То випадком, а потім усе діло скаламутиться.

— Та чого ж так?

— Бо всі українофіли або ледарі, або падлюки!

— А мене ж та себе до яких ви лічите? — спитавсь, усміхаючись, Семен.

— Хотів би до перших, — озвався зовсім поважно Шкляренко, — а проте — не знаю.

— Чи не занадто ви суворі, Максиме Кириловичу? — спитався Марко.

— Маю підстави. Років з двадцять п'ять товчусь поміж земляками — знаю багато їх. І завсіди бачив одно: справа починається широко, тягнеться вузько і кінчається нічим. Винятки з правила бувають, але це правило. Гляньте на літературу — хто робить? Півтори людини, а всі останні ледарюють, хоча могли б багато і дуже багато робити. А як видавати доведеться та книгар часом не візьме, так пошукайте тоді видавця! Ніхто копійки не дасть, а в нас є земляки, що мають сотні тисяч і кричать про свою любов до України! Так буде й з вашим гуртком... Ви гляньте — ми досі не маємо навіть видань творів своїх кращих письменників, не маємо книжок для народу!...

— Але ж ви знаєте: обставини від нас незалежні...

— А чого ж сиділи дурно тоді, як не шкодили ті обставини? Може якби тоді робили добре, то тепер не було б і „обставин“. А, ледарство!... Недбальство!...

Шкляренко казав палко, голосно, замалим не кричали, і в його тремтячому голосі чути було злі сльози. Видко було, що людина мучилась над тими думками довго і намучилась дуже; видко було, що все це займає її душу зглибока.

— Тяжко, але правда, — згодився Марко. — Багато гріхів на нашій інтелігенції.

— Наша інтелігенція! — знову заговорив Шкляренко. — Де вона? Вона не знає своєї мови, вона не має своєї сім'ї, вона тільки про свято вряди-годи згадує Шевченка чи яку пісню, — бо вона іншим живе!... А чи є хоч крихта солідарности серед нашої інтелігенції? Ця наша повсякденна гризня, повсякчасна колотнеча!... Почування спільности, громадянства — де вони в нас? Тільки особисте на першому пляні, тільки моє я, а начхать мені на громадське добро!... А як ми шануємо своїх талановитих людей, нашу славу, гордості! Наші письменники померли б з голоду, якби не сиділи по канцеляріях, наші композитори, наші малярі, — вони марнують свій талант, свій час на біганину по приватних лекціях, на... Ех! А наше зрадництво падлюче!...

— Стривайте, Максиме Кириловичу, — перепинив його Семен, — хіба ж це спеціально наш продукт?

— Звісно, і в інших є... Але ж де було стільки Барабашів, Адамовичів, Брюховецьких?

— Але ж ви забуваєте обставини...

— Не забуваю, — од них починаю, завсіди їх на увазі маю! Але де більше перешкод, там треба й більше сили виявити. А ми на шеляг її виявляємо. І не через те, що нема! Є вона, та йде на чорт-батька-зна що.

Шкляренко нервово заходив по хаті, кусаючи губи.

— Знаєте, — промовив він, трохи заспокоївшись, — оце лежу я іноді вночі та й думаю: Господи, сотвори чудо! Бо тільки так і може що зробитися.

— Ні, — озвався Марко, — я з вами не можу згодитися. Усе погане, що ви показали, є, і це все правда. Але ж не саме погане. Є таке, що навіває на душу надії.

— Що ж воно таке? — спитався Шкляренко, зупинившись та глянувши на Марка.

— Є люди, що віддають своє життя на працю... Я вам міг би сказати прізвищ, і ви повинні будете схилити перед ними голову, бо це „сіль землі” нашої. Їх не багато — це правда, — але коли ж і де їх було багато? Але діло, що вони роблять, не вмирає і не вмире. Є борці! Є!

Марко говорив це щиро, палко. Шкляренко мовчки дивився на нього.

— Бажав би, щоб ви були праві, — промовив Шкляренко, як Марко змовк, і в його голосі задзвеніла якась інша, люб'язніша струна. — Мені так здається, але може я помилився, бо я багато злував... Дай, Боже! Дай, Боже!

Через кілька хвилин Марко з Семеном ішли вдвох до Овсієнка. Шкляренко не пішов.

— Не думай, що він не робить, — сказав Семен до замисленого Марка, — він робить і тепер, а всі невеличкі свої гроші, що зостаються йому від життя, кладе або на видання якої книжки для народу, або купує наші книжки та посилає на село. Але ж він не може робити в гурті, — каже, що сам більше зробиш.

У Овсієнка було вже чимало людей. Сам господар сидів у гурті і щось казав. Це був невеличкий чоловік, старий уже — зовсім сивий. Обличчя, колись дуже чепурне, було приязне та гарне й тепер; очі бистрі, мова швидка, з притиском, — видно було, що в старого збереглося ще багато вогню.

Побачивши він двох гостей, устав швидко, пішов назустріч і почав здоровкатися.

— А, дуже радий! — задріботів він, — просимо до гурту. Знайомі? — спитався він у Марка, киваючи оком на гостей, що сиділи в хаті.

Гості всі були Маркові знайомі, окрім одного — це був новий учитель з гімназії, що тільки це літо приїхав сюди на посаду, на прізвисько Бійчевський. Він сподобався Маркові своїм обличчям. Окрім його були тут ще два сини Овсієнкові, студенти, що мало й сиділи в хаті, все кудись бігали, зовсім не цікавилися справою, бо, як знав Марко, — навіть трохи сміялися з батькового українолюбства; за те Овсієнкова дочка Маруся — невеличка на зріст,

але чепурненька білявенька дівчина, така ж жвава, як і батько, хоч і соромлива, — дуже щира була до всього; вона була вчителькою на селі, а тепер улітку жила в батька; був Тапчанський — низенька суха істота з глузливими злими очима та з голо обстриженою чорною головою; був Човгань — молодий професор з університету, на нього останніми часами багато надій мали; був Савчевський — довга постать з апатичним обличчям, багатий чоловік, хазяїн великого маєтку й кількох будинків у місті; було ще троє студентів.

— Принесли? — почали питатися в Семена.

— Та приніс — шарпайте вже душу мою! — відмовив той з комічним жалем і положив рукопис на стіл.

— Хіба ви сюди й душу положили — у ці шпарґали, — спитався Тапчанський, — а сами тепер zostалися без душі?

— Нема що робити! Зате ви вже нікуди не положите душі, — відмовив Семен, що завсіди мав з Тапчанським війну на слова.

Семен розгорнув рукопис і зараз же почав читати своє оповідання. Оповідання було непогане, в звичайному, трохи глузливому, Семеновому тоні, але крізь той тон виразно видко було молоду щирість. Семен читав, не одриваючи очей од книжки. Як скінчив, то помалу підвів очі і глянув — Маркові здавалося, що він глянув насамперед на Марусю Овсієнкову і що та до нього трішки-трішки всміхнулася.

Помовчали.

— Воно нічого, — сказав Овсієнко, — та наче трохи натуралістичне, в дусі Левицького...

Старий Овсієнко мав і погляди на письменство старі і йому рідко подобалось те, що виходило за межу романтизму.

— От і мова... Трохи тее... — І він почав перебирати окремі слова, яких він замолоду не чув у своєму селі, і через те впевняв, що їх нема.

До його пристав і Савчевський:

— Я ось що маю сказати, — говорив він по-московському, як і більшість з тих, хто тут був, страшенно тягнучи слова і так вимовляючи їх, мов би язик його щоразу прилипав у роті, і він мусів щоразу його віддирати, — ось що маю сказати: мова й мені не подобається — багато кованих слів.

— Наприклад? — спитав Семен.

— Ось наприклад — на р е ш т і а б о г о д и н н и к.

— Правда! — згодивсь Човгань.

Зчинилася спірка про всякі ковані й не ковані, народні й не народні слова. Молоді оступились за Семена, інші за Овсієнка з Савчевським.

Овсієнко кричав:

— Подивіться, як пишуть кияни! Читати не можна!

Хтось витяг якийсь словник, хтось доводив „Кобзарем” свої думки. Про Семенове оповідання вже й забули, далеко відбившись від нього. Маркові ставало нудно. Він устрояв до спірки:

— Це правда, що ми пишемо поганою мовою, але не поможемо лихові, коли будемо сперечатися про окремі слова.

— А чим же поможемо? — спитав Тапчанський.

— Тим, що вчитимемся своєї мови й не здаватимемся на її тільки знання, яких можна засягти випадком, слухаючи свою мову від селянина; вживатимемо її завжди в своїй сім'ї і скрізь, де можна. А то ось ми тут зійшлися, а здебільшого не по-своєму говоримо.

Дехто почервонів. Усі змовкли, бо всім стало ніяково. Молодий учитель Бійчевський озвався перший.

— Я згоджуюсь з вами, — сказав він до Марка, — але що ж ви зробите, коли все життя, що нас оточує, все впливає в один бік? Що ж робити?

— Боротися з тим впливом, — одмовив Марко.

— Це легко сказати, та не легко зробити.

— Борня ніколи не буває легенька. Але я знов кажу, що ми її не починали, цієї борні, та й про те, щоб почати, не дбаємо. І ось відділь я бачу небезпечність для нашої мови, а не від різних, хоч би й дуже недоладно зроблених, слів. Та нарешті треба ж дати й авторові волю — вживати ті слова, які йому здаються кращими. Це авторське право!

Маркова оборона допомогла цього разу, і безщасні слова zostалися в оповіданні. Семен повеселішав і вдався до Марусі Овсієнкової.

— А що ж ви, Маріє Степанівно, нічого не кажете? — спитавсь він.

— Я? — промовила дівчина й почервоніла. — Мені дуже подобається все — і оповідання, і мова.

— От спасибі, що оступились! — скрикнув радісно Семен, а Маруся почервоніла ще дужче.

— А от ще правопис... — почав Овсієнко, витягаючи з кишені першу книжку, що видано вже було на гуртові гроші. — Ви, Семене Олександровичу, держали тут коректу, мабуть і цю держатиме, то нам треба умовитись за правопис. Ось ви, наприклад, пишете б е р е ц ц я, в е д е ц ц я, а хіба ж воно так можна? Треба писати т ь с я, щоб видко було, що воно; а то ми своєю фонетикою так зіпсуємо мову, що через десять років нас не розумітимуть.

І знов почалася довга спірка вже за правопис...

Нарешті всі поступились Овсієнкові, — рішили писати т ь с я.

— А що то ми будемо ще видавати? — спитався Бійчевський.
Усі мовчали. Ні в кого не було нічого зробленого. Бачачи це, Марко озвався:

— У мене виготовано кілька книжок для народного читання; якщо дозволите, то принесу їх.

— Добре! — сказав господар. — А коли ж?

Призначили ту неділю і пішли до вечері. За вечерею Семен опинився біля Марусі Овсієнкової і увесь час любенько з нею розмовляв.

— Нема ладу! — промовив Марко, ідучи з Семеном порожніми, ледве освічуваними газовими ліхтарями, вулицями.

— Де? — спитався той.

— У нашому товаристві. За кожную дрібницю — суперечки. Про що не почни — всі не в один гуж тягнуть, кожен своє...

Семен мовчав і Марко говорив далі:

— Воно не дуже й дивно, як роздумаєшся. Української інтелігенції нема, існують тільки українські інтелігенти. Кожен із них виробляв свої погляди самостійно, якщо здатний був на те, або підлягав чиему впливові, а загального цілогромадського тону, впливу не було й нема. Тим кожен і різниться поглядами з іншими, тим кожен за ті погляди й держиться так, бо як він їх здобув сам, то вони здаються йому і дуже дорогими, і цілком правдивими.

— Еге... — мугикнув Семен.

— Ніякого гуртового діла робити не можна, коли не можна погодитися поглядами. Шкляренко каже, що кожен мусить робити нарізно і що так більше зробиш, — так, здається, він каже, Семене?

— Еге... Та про що ти кажеш?

— А про що ти думаєш? Я кажу про Шкляренків „індивідуалізм”. Цей Шкляренко мене зацікавлює. Він щира людина, але не нормальна. Він саме й є найтипічніший продукт нашої української розрізнености, несолідарности. Тим у нього й такий погляд на гуртову роботу, але...

— А як тобі подобається Овсієнкова дочка? — зненацька перепинив Марка Семен.

Марко, дивуючись, глянув на Семена і невдоволений спитався:

— А нащо тобі Овсієнкову дочку?

— Правда, — гарна дівчина?

— Гарна... Але ж я тобі не доказав. Я думаю...

— До того ще й розумна! — знов перепинив Семен.

— Хто?

— Та Маруса ж Овсієнкова!

Вони йшли повз ліхтар. Марко вхопив Семена за плечі і по-

ставив його проти світла. Він глянув йому в обличчя і побачив, що воно сяло щастям. Марко весело засміявся.

— А я й не туди то, дурний! Коли казати насправжки, — вона гарна дівчина, щира — мені подобається.

— Справді? — радісно спитався Семен. — Ходім!

Вони пішли і трохи помовчали, далі Семен сказав:

— Ну, ти вже мабуть догадався?

— Про що? — лукаво спитався Марко.

— Що ми хочемо одружитися.

— Добре зробіте.

— У нас така постанова: через рік я кінчаю курс, одержу посаду, і тоді ми поберемось.

— А старий же?

— О, ми з старим приятелі! Правда, він з грошиками, а я голдранець, але ж він не така людина, щоб став на перешкоді, — одмовив Семен, беручись за клямку від своїх дверей і увіходячи в хату.

Після цієї розмови проминув місяць. Марко тимчасом прочитав у товаристві кілька своїх книжок. Це була белетристика, писана задля народного читання, і дехто в товаристві повстав проти цього:

— Нема ніякої рації годувати народ казочками та оповіданнями. Народові треба науки.

— Але що ж ви зробіте, коли несила нам подати науку? Адже всі наукові книжки цензура забороняє. Будемо поки давати хоч те, що нам можна. Народ хоче також і красного письменства.

— Я стою за науку і через те не хочу давати грошей на це, — казав Човгань.

— А я хіба не стою за науку? — спитав Марко. — Більше, як хто інший, і завсіди докорятиму нашим ученим, що вони багато копаються по архівах, забуваючи про живу нагальну потребу.

Човгань почервонів. Він уже три роки свого професорування справді рив архіви, одкопуючи відтіль якісь дати та ще щось до своєї археологічної роботи, і йому здалось тепер, що Марко натякає на його.

— Дозвольте спитатися, — на кого ви натякаєте? — гостро спитавсь він у Марка.

— Я ні на кого не натякаю, — відмовив той, — тільки кажу, що треба живого діла, а не мертвого. Та й діла, а не спірок.

— А які ж це спірки? — не покидав свого Човгань.

— Та бачите, — ми ніяк не можемо погодитися і на дрібних питаннях. Ми сперечаємося про слова, про літери, а забуваємо про те, що народові треба книжки і треба швидко, і треба ба-

гато. Ми забуваємо, що народ живе в темряві, що він денаціоналізується і деморалізується, що наші вороги вживають усякого способу, аби національній нашій справі пошкодити, аби нас знищити, і сами даємо ворогам у руку перевагу, гаючи дорогий час на безрезультатні, безплідні спірки про такі речі, що вони не варті того. Ми балакаємо багато, а робимо мало.

Маркові слова зробили вражіння — всі змовкли, бо не могли нічого сказати. Але згодом Шкляренко, стрівши якось Марка на вулиці, сказав йому з цього приводу:

— Ось підіждіть лишень, коли вони всі не розлізуться, як руді миші.

— Та вже ж побачимо! — відмовив Марко. — Не такий страшний чорт, як його малюють.

Але самому було сумно, бо сам бачив, що ладу у їх у товаристві дуже мало.

Одначе дві Маркових книжки та одна Семенова пішли до цензури.

Поки це діялося, Марко вже відбув справу з екзаменами і тепер тільки доживався, поки настановлять його вчителем у гімназію, — це вже йому обіцяно. Семен мусів ще рік zostаватися в університеті, бо був на медичному факультеті. Нарешті Марка настановлено вчителем грецької та латинської мови в гімназії в рідному ж таки місті, тільки не в тій гімназії, де сам учився.

Почав він свою службу з того, що поробив візити до директора та до товаришів учителів і познайомився з усіма. Директор йому не сподабавсь — він по-начальницькому, трохи згорда, говорив з Марком, і новому вчителеві здалося, що йому давано якусь високу авдієнцію. Од учителів перше вражіння було невиразне: відразу багато людей довелось побачити. Дві тільки постаті відрізнялись у Марка в голові виразніш од інших. Один був Каншін, учитель географії та історії, типічний москаль — широка у плечах, велика постать, лисина, руда борода, ніс з широкими, наче розірваними ніздрями і хитрі розумні очі; другий — Гайков, учитель математики, здається, українець — швидкий, люб'язний, чепурний і через лад уже солодкий — все з медом та з маком. Обидва Маркові не сподобалися.

Призвичаївшись трохи до праці в гімназії, Марко почав знову мати вільний час і робити свою роботу. Дві науково-популярні книжки, не мігши покищо надрукувати дома, послав до Львова, писав туди ж і до часописів.

З Семеном і досі жив в одному будинку, хоч і окремо, але щодня вкупі сходились до обіду й до чаю. У людей бував мало, — що ніколи, а що й не хотілося бувати поміж людьми, коли його серце було повне тяжкого горя.

Еге, поранене серце не гоїлось. Глибоко вразила його ясноока горда дівчина своїми очима гострими, і та рана боліла та ятрилась, не даючи Маркові спокою. Образ коханої дівчини не зблід, не затерся у нього в душі — навпаки: тепер, як він її не бачив, вона ще виразніше стояла перед його душевними очима. Він згадував усе, що торкалося до неї: своє життя на селі, свої розмови з нею, згадував її слова, рухи, погляди. Він проводив перед себе знов день за днем усе своє життя коло неї і переживав його знов хворим серцем. І переживаючи, чув він, що вона мов ще любіша стає йому, мов ще дорожча здається серцеві. Серце дорого за неї заплатило, і тепер, більш, ніж коли, бажало мати те, за що стільки віддало.

Марко ловив себе на таких мріях, починав нагадувати собі свої думки про жертву, упевняти себе, що він не має права дбати про власне щастя; але та сила, що не давала йому спокою, не скорялась тим доводам. І часто довгими осінніми вечорами, сидячи сам у своїй невеличкій світлиці перед лампою, за столом, закиданим паперами, з пером у руках, він одразу несамохіть уявляв собі коханий образ і тоді вже не міг нічого робити. Він починав ходити по хаті туди й сюди, і образ за образом, згадка за згадкою проходили йому в голові, то мов голублячи його відблиском перебутого щастя, то розриваючи мукою його серце — мукою з думки, що це щастя могло б бути і не було, і не буде. Тоді він починав обвинувачувати сам себе, казати, що він не так почав, що він не так робив діло, як треба, що він невдалий, що він сам одштовхнув од себе дівчину.

Але тверда душа його не туманіла. Він усе ж знову починав бачити річ так, як вона є, і розумів, що іншого сказати він Катерині не міг. Сховати свої пересвідчення він теж не міг, та й нічого путящого з того не було б. Ні, він повинен просто забувати про своє щастя, воно не судилось йому. І в нього з'являлось тоді могутнє бажання втопити свої думки, згадки й жалі в невсипущій праці на користь тим ідеям, що викопали безодню проміж ним та його щастям. Він тоді кидався до роботи і робив, мов зачарований, нічого не чуючи навкруги, нічого й не бажаючи чути. Він до обід бігав у гімназію, а вернувшись відтіля і нашвидку пообідавши, кидався до роботи і робив до пізньої ночі. Семен не розумів тоді, що з ним робиться, бо на всі питання Марко тільки махав рукою.

— Бійся Бога, Марку, — хіба ж так можна робити? — казав Семен. — Та ти ж занедужаєш!

Але Марко не зважав на те, і палка робота тяглася звичайно кілька день, а потім починалась реакція: Марко знесилювався, дух пригасав, приходила така втома, що йому потім здавалось,

ніби на нього находив на той час пароксизм великої апатії до всього. Але цей пароксизм був недовго — знов голова починала робити, знов думка за думкою, згадка за згадкою розпалювали її.

І так тяглося з того часу, як Марко приїхав з села. Мусіло перегоріти, перепалитися горе, щоб очистити знову серце.

Марко кілька разів міркував про своє становище. Він завжди доходив до того, що інакше бути не могло, але не міг з тим помирися. Казав собі, що повинен забути за своє особисте горе і віддати всього себе роботі для рідного краю, і віддавав справді; але ж бачив, що сила, проти якої змагавсь, була далеко більша, ніж він досі думав. Він не боявся, що вона його зламає, поверне в інший бік; того образу рідного краю, яким повна була душа його, не могла вирвати відтіль ніяка сила, тим і ніяка сила не могла повернути його в інший бік; але ж зате він невиразно поки ще почував, що ця, невідома йому досі, сила така велика, що може не зникнути, може зостатися і гризти, точити йому душу.

У такому становищі був Марко, як одібрав листа від Корнія. Марко листувавсь із ним, і з Петром Олександровичем, учителем. Він посилав їм туди книжок, а вчитель давав їх селянам. Корній деякий час довго не писав, не писав чогось і вчитель. Одібравши тепер листа, Марко розгорнув нечепурне писання і почав читати досить байдуже — щось інше на той час було в нього в голові. Але та звістка, яку він прочитав у листі, примусила його забути все, що він думав, і його серце відразу стрепенулось. У листі, поміж усякими поздоровленнями, поклонами та іншим, стояло ось що: „А ще у нас новина. Нашого пана дочка вже тут не живе, а кудись поїхала. Люди казали, що вона вчителькою поїхала”.

Що це?

VIII

Катерина, не зупиняючись, бігла від скелі аж до містка, не наче боялась, що Марко гнатиметься за нею. Перебігши місток, зупинилась і пішла тихше. Вона вся тремтіла з страшної образи, що зазнала від Марка. Образа здавалась їй такою великою, не-світською, що дівчина навіть не могла думати про неї покищо, а тільки почувала всім серцем.

Вона вбігла в свою хатину і впала на ліжко. Серце стукотіло в грудях так, мов би хотіло вискочити. Ухопилась за груди руками, наче силкувалась зупинити його, але не могла. Підвелась і сіла на ліжку. Не розуміла нічого, голова в неї була в якомусь тумані. Так просиділа якийсь час. Спершу помічала, що в неї дуже б'ється серце; а потім якось і того не стала помічати. Вступивши в темряву очі, сиділа нерухомо, без думки, і тільки свідомість, що сталося велике нещастя, була в неї на душі. І сама не помітила, як відразу важкий сон знеміг її, і вона впала на ліжко так, як була, вдягнена, і заснула.

Чи довго спала, — вона не знала. Прокинувшись серед темряви, спершу не могла зрозуміти, що з нею. Потім почула на собі одежу й подумала:

— То це я заснула вдягнена?

Роздяглась, лягла на ліжко, щоб спати, і відразу все згадала, все, як живе, перед нею уявилось. Вже не могла спати, почала думати. І враз їй зробилося все таке зрозуміле. Думки склалися так легко, одна з одної випливаючи. І так виразно це робилося, що мов чула, як думає. Але вона не помічала, що всі думки її крутилися коло одного осередку:

— Все скінчилось! — це була перша думка. — Бо він мене образив! — друга.

— Я, дівчина, прийшла сама до його признаватися в своєму коханні, а він сказав: приймаю твоє кохання, але на умовах.

Її кохання на умовах!

За кохання треба віддавати в с е : своє життя і все, все! Вона

була певна, що досить їй сказати слово, щоб Марко зробив це, щоб він сказав: „Візьміть усе моє життя, все, все!”

Але він!...

Але ж у неї вродо, у неї чудова краса, — це ж усі їй казали, — відколи вона згадає себе! І хіба ж урода жіноча не дає права жінці мати все, що вона хоче, не дає права веліти! За один рух краси люди рабами стають, життя не жаліють, хіба вона не читала цього в книгах. А цей!... А він смів її так страшно, так безмірно образити!...

Вона вже не заснула. Вранці мати, побачивши її бліду, змучену, намагалась положити її знову на ліжко. Але Катерина лежати не могла. Уся її істота була якось напружена, і це не давало їй змоги навіть довго всидіти на одному місці. Вона мало не ввесь той день пробула в саду, ніби читаючи, а справді — швидко ходячи по стежках. Книжку іноді розгортала, але читати в ній нічого не могла.

Другого дня на погляд зробилася вже зовсім спокійною. Але в душі в неї спокою не було. Все ті ж незмінні думки снувалися в голові і страшенно втомляли своєю незмінністю, однаковістю. Ці думки були такі важкі, що Катерина неначе фізично чула, як вони робили борозни у неї в мозку.

Проминув тиждень, другий... Зло з серця зникло. Почування образи трохи зменшилося, зробилося не таке дошкульне. І що більше те почування блідло, то виразніше починала вимальовуватись перед нею Маркова постать. Катерина й перше цю постать бачила, — вона не відходила від неї, тільки мов туманом повита була. А тепер стояла перед нею виразно, так виразно, що дівчині здавалося, ніби вона бачить найдрібніші риси його обличчя. І почала дивитися на цю постать...

Вперше, як з'явилась вона виразно, Катерині зробилось чогось незвичайно жалко, і вона проплакала пів ночі. Їй здавалося, що вона плаче з образи... або вона сама й не знає чого.

Потім почала дивитися. Яка спокійна, яка в собі впевнена постать! Це погано вражало, що така спокійна та впевнена. Придивлялась далі, і це перше вражіння зникало. Постать спокійна і... дужа. І знов це погано вражало, бо ця мужність переважила її, Катерину. Образа встала знову з закутка душі, і дівчина прогонила від себе цей образ, не бажаючи його бачити. А він знов приходив, і вона знову дивилась...

І потроху зникало в неї роздратовання, потроху звикала вона дивитися на питання й з другого боку... Одного разу в неї навіть з'явилась думка, що вона, Катерина, егоїстка. Вона вимагала від Марка, щоб він оддав їй усе за кохання. А чому ж Марко не міг того ж вимагати? Ця думка здалася їй спершу нісенітницею.

— Чому? — Тому, що я дівчина, що я маю вроду...

Але трохи згодом почула якусь неправду в цій одмові. Схотіла знайти іншу, кращу, але не могла. Тільки той дужий образ не покидав її.

Проминув місяць. Тоді десь узялася думка:

— Що примусило його так зробити?

Адже він сказав, що її любить, що ніколи не буде щасливий без неї. Це вона добре тільки тепер згадала, бо перш пам'ятала з усієї розмови тільки те, що так її образило.

— Неправда! — хотіла вона скрикнути на Маркове впевнення, але не могла. Згадала його обличчя, голос, яким він це сказав і не могла сказати, що це неправда.

А коли любить, чому ж зрікся? На кого проміняв?

Ні на кого! — відмовляла собі. — Він сказав, що є вища святиня, ніж особисте почування, і що тією святиною він живе на світі.

Та що ж було цією святиною? Химера! неможливість! дурниця, що з неї всі люди сміються! І на цю дурницю проміняти її кохання!

Але ж ні, знов таки — він не міняв. Кохання в нього — одна річ, а те — друга. З тієї святині глузують люди, але ж... Але ж мабуть велику силу має вона над Марком, коли він міг зректись свого щастя задля тієї святині!

Свого щастя? А відкіль вона, Катерина, знає, що вона дала б йому щастя?

Ця думка була і нова, і надзвичайна дівчині. Та за останній час вона вже звикла до того, що її увіходять до голови надзвичайні думки, такі, що спершу здаються нісенітницею, а згодом... Не дивно, що й ця думка не вийшла в неї з голови, і дедалі все більше запановувала там, і дівчина мусіла нарешті згодитися, що вона, Катерина, ще не знає, чи мав би Марко те щастя.

Але ж вона давала йому своє кохання! Це правда. Та він живе не так, як інші люди. У його є висока мета, є святиня, що він їй служить. Катерина починала тепер розуміти, що її кохання ще не було б йому щастям, коли б вона так дуже різнила з Марком, — бо в неї не було ніякої мети...

Але ж ця мета була химера, була дурниця!

Щодо того, коли вона мала над Марком таку силу? Щось є в цій дурниці, що вона подолила цю душу дужую. А що ж саме?

І Катерина про це думала. Минали дні, тижні, і її починало здаватися, що Маркова мета, мабуть, не така дурниця, як вона спершу гадала. Ще й надто: їй схотілося знати, чого саме бажає Марко.

Вона цього не знала. Він багато разів знімав про це з нею

мову, але щоразу була вона до цього неуважна, навіть глузлива. Згадавши це, почувла себе винною. Як багато дала б вона тепер, щоб почути знов те, що він казав тоді.

Але його вже не почувеш, а відповіді треба. І починала згадувати все, що він казав, силкувалася звести до купи, з'єднати розрізнені вислови, фрази, кинені тоді чи тоді думки — усі ці уривки, що позоставались у неї в голові ще від того часу. Ця робота була важка, але Катерина уперто не покидала її. І сама не помітила, як її всю затягла ця робота. І їй здалося, що потроху вона дещо починає розуміти.

Саме серед тієї душевної борні, що її відбувала тепер дівчина, надійшов один випадок і тільки поскорив справу. Одного дня приїхав до Городинських убраний якимсь урочисто Голубов і... освідчився Катерині. Дивлячись на його модну одержу, на таке ж модне прибране, прилизоване обличчя, Катерина несамохить прирівняла його до Марка і мусіла згодитися з тим, що проміжним і Марком була ціла безодня різнації, мов би це були люди не з одного світу. І ця різнація була не на користь Голубову.

Одіславши збентеженого та сердитого Голубова без нічого, Катерина знов повернулася до своїх думок, знов почала шукати відмови на питання: чого хоче Марко? Катерина згадала, з яким пошануванням завсіді згадував він про Шевченка і зважилась прочитати „Кобзаря”. Нишком добула вона книгу й почала читати. Прочитала картку, дві і побачила, що дуже мало розуміє ту мову, якою написана книга. Московська наука зробила її не-тямущою рідної мови.

Та вона не кинула книги і зважилась вивчити мову, щоб знати, на кого проміняв її Марко. Ображене кохання, вражена гордість примушували її уперто простувати до своєї мети, їй хотілося довідатися, що написано в тій книзі, так, як одкинутій коханці хочеться побачити свою розлучницю, щоб знати, через кого її одкинуто. Вона розпитувалася про невідомі їй слова у наймичок-селянок, добула десь словник Закревського і таки досягла того, що через якийсь час стала розуміти Шевченкову мову. Тоді почала читати.

Могутня поезія Шевченкова не могла не зробити впливу на чужину до поезії дівчинину душу. Вона й сама не помічала, як починала плакати там, де поет хоче викликати сльози, або несамохить корилася впливові урочистого пророчого тону, яким промовляв кобзар. Вона пізнавала тут Марка, але все ж не знаходила собі досі відповіді.

Одного разу їй довелося прочитати:

„Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні...”

Почування, яким пройняті ці вірші, вразило її надзвичайно. Вона стільки знала Шевченків життєпис, щоб відчувати всю силу того почування. Вона зрозуміла тоді, як міг поет зрікатися свого щастя задля України. І вона несамохіть перенесла ту ж думку й на Марка...

Очі її почали бачити більше. Дика краса Гонтиного образу не могла її не вразити. І вона, вся тремтячи після прочитаної сцени, де він убиває дітей, прирівняла Марка до Гонти. Еге, і цей уміє так зрікатися з-за любови до рідного краю.

З того часу вона вже не могла добре розуміти, як ішла її думка. Образи, найбільш образи опанували її. І один з їх був образ борця за рідний край, людини, що зрікається власного щастя. І той образ був перед нею тепер у надзвичайному сяєві.

І далі інші образи уявлялися їй. Це були: і мати з „Неофітів”, і „Відьма”, і Оксана, і вона сама, Катерина, такою, якою вона себе досі знала. Ті образи або проходили один за одним, або йшли мішма і щоразу, як з'являлися, покидали якийсь слід у неї в душі.

І ось — сталося! Прийшов час, коли Катерина побачила, що вона тепер уже не та, що була перш...

Вона зрозуміла, що її врода не дає ніякого права ні на що. Зрозуміла, що ця врода зовсім не має непереможної сили, як то вона думала спершу. Мусіла побачити, що є дещо вище за вроду — це краса душі, і зрозуміла, що тим Марко відійшов од неї, що вона мала тільки красу тіла, але не мала краси душі.

Потім зрозуміла й інше. Побачила дещо вище від задоволення власних почувань та бажань. І це вищеє має силу більшу над усі інші почування та бажання. І тій силі мусить усе скоритися.

І скорилася. Зрозуміла всю красу душевну того, з ким розрізнила її доля, і покохала його ще більше, ще кращим, чистішим коханням. Покохала його, добре розуміючи, що проміж нею та ним стежка перебита глибоким проваллям. Чи була в неї надія перелинути його? Вона не питалась, не думала про це, вона віддалась уся цьому новому їй почуванню... Еге, новому, бо це не було те старе кохання, що викликалося воно здебільшого вродою. Ні, це було кохання з ідеальної, як їй здавалося, краси душевної її милого, це було вхилання перед ним своєї гордої голови...

Але ж не це тільки. Вона зрозуміла, яке нікчемне для людини було те життя, що ним вона досі жила, і порвала з тим життям навіки, без звороту. Вона побачила, що повинна жити інакше, і з того часу всі ті слова, що казав їй Марко і що промовляв ве-

ликий поет, були їй не мертвими словами, а назвищами тих щирих почувань, що ними повне було в неї серце.

Часом обіймав її великий жаль за згубленим щастям. Вона каралась, обвинувачувала сама себе, що не хотіла розуміти того, що мусіла зрозуміти, од чого залежало її щастя. А тепер воно загинуло, навіки! Проміж нею та Марком безодня — вона повстала після останньої розмови під скелею. Вона не може переступити її, їй не сила. І Маркові не сила, бо він зробив усе, що міг, і не може мати ніяких надій. Цього не відміниш нічим, це повинно так остатися.

Але ж це розбивало їй серце. Чула замалим не фізичний біль, як думала про те, що сама розбила своє щастя. Та й якась гірка втіха була їй у думках про це. І думала, згадувала, згадувала Марка, його обличчя, його голос, його розмови, і все вищим, все ідеальнішим здавався їй він; і все нижчою, все грішнішою здавалась вона сама собі. Зрозуміла, що розбила й йому життя.

І тоді Катерина почувала потребу спокутувати свій гріх. Ця покута повинна була виявитися якоюсь діяльністю, бо багата душа Катерини, напружена на новий шлях, чула, що треба їй діяльності, треба вдовольнити поривання до вияву своєї сили.

Розуміла вже, що мусить віддати свою діяльність тому рідному краюві, що його згубила була і тепер знайшла. Але що ж вона могла зробити? Чула, що Марко працює пером, але вона, на її думку, не мала ніякого хисту до літератури, до писання. Її діяльність мусить бути інша, але яка? Ще не знала.

Минали дні, і дівчина нудила світом, шукаючи відмови на своє запитання, шукаючи, до чого прикласти свої сили, чим виявити свою любов до дорогого рідного краю. А відмови не було...

Перебираючи в голові розмови з Марком, згадала, як він радив заходитися самотужки коло власної освіти. Зважилася зараз же це зробити. Поперед усього хотіла знати те, що знала найменше: рідний край — його історію, літературу...

Тимчасом уся сім'я Городинських переїхала на зиму в місто. Брат давно вже поїхав до свого Петербургу. Катерина мала змогу читати щиро, багато. Попрочитувала все, що могла найти по бібліотеках та книгарнях з української літератури, прочитала багато історичних та етнографічних творів, і тепер уже більш-менш була знайома з тим шляхом, що ним мусіла вона йти з цього часу. Потім почала вчити мову, бо її не знала, і просиджувала довгі години, складаючи свій власний словничок.

Все це робила самостійно. Їй не довелося познайомитися ні з ким зі свідомих українців, бо знайомості могла мати тільки в господі в свого батька, а в їх бували зовсім не такі люди, щоб між ними можна було знайти того, кого Катерині було треба.

Але їй не тяжка була ця самотність — навпаки: вона впивалася своєю роботою в самотині, ховаючись, як упиваються, ховаючись, своїм коханням.

Так поминула зима, прийшла весна. Повіяло новим життям і ще дужче розбурхало в Катерининих грудях бажання роботи. Їй схотілося тепер іти в учительки на село. Хотіла понести туди той новий світ, що засвітивсь у неї в душі, запалити його і в темному розумі сільського робітника. Довго думала про це, міркувала всяко і зважилась досягти свого. Зважливості треба було, бо доводилось ще мати справу з батьком та матір'ю.

Це було влітку, вже знов на селі. Гарного теплого дня уся сім'я (опріч Івана Дмитровича, що лишився тепер у Петербурзі) сиділа за вранішнім чаєм. Звичайно, тільки підчас їжі можна було побачити вкупі батька та матір, бо весь день батько, хоч і не хазяїнував сам, десь ходив по господарству, по обіді спав. Катерина наважилась поговорити про свою справу зараз же. Підіждала, поки брат та сестра з гувернанткою пішли. Батько допивав чай і мав зараз іти.

— Постривайте трошки, тату, — мені треба з вами поговорити, — тихо промовила Катерина і трохи зблідла.

Мати, здивувавшись, мовчки глянула на неї, а батько своїм звичаєм скрикнув:

— А про що ж там говорити? Кажі швидше, бо мені по хазяйству треба! — і він розкинувся на стільці, одпихуючись усім своїм важким тілом.

— Я хотіла поговорити з вами, — почала Катерина, — ось про віщо... Я не можу так сидіти, без ніякого діла. Мені нудно, таке життя не вдовольняє мене. Я хочу роботи.

— Якої ж тобі роботи? — запитався батько, високо піднявши з дива свої густі брови.

Мати покищо мовчала.

— Я знайшла собі роботу. Я хочу вчителювати в народній школі.

Пан Городинський одразу відкинувся від стільця й випроставсь. Він не міг ні слова сказати з превеликого дива і тільки сидів та дививсь на дочку, кумедно вирячивши очі та роззявивши рота... Так тяглося досить довго, аж поки нарешті він важко одхакнувся і, знов розлягаючись на стільці, сказав:

— Ххаа! Як ти мене здивувала... і вигала таке!

— Я кажу без жартів, тату!

Мати, що весь цей час дивилася на дочку своїм сухим поглядом, спиталася нарешті неласкаво:

— Відкіля це в тебе такі кумедні бажання?

— Вони, мамо, зовсім не здаються мені кумедними, — тихо

й твердо відмовила Катерина. — А повстали вони з того, що я зрозуміла, що не гаразд сидіти людині без діла, що я не маю ніякого права це робити.

— Ніхто тобі й не каже, щоб ти сиділа без діла, — сказала мати. — Ший, читай!

— Помагай матері в хазяйстві, — додав батько.

— Це мене не вдовольняє. Мені хочеться справжнього діла, а не іграшок з вишиванням. А щодо хазяйства, — у нас тут стільки слуг, що мені робити нема чого.

— Справжнє дівчинине діло — дождитися, поки її віддадуть заміж і тоді зробитися доброю матір'ю та господинею! — сказала мати авторитетно.

— Мамо, — відповіла Катерина, — це колись так думали. Тепер думають інакше і роблять інакше.

— І відкіля ти набралася таких поглядів? — спиталася мати, уважно дивлячися на дочку.

— А це мабуть од того шибеника Кравченка! — скрикнув батько. — Не дурно я бачив, що ти, Катерино, все з хахлацькими книжками панькаєшся!

— У всякому разі можете бути певні, — відмовила, трохи почервонівши, Катерина, — що не він мене навчив іти вчителькою. Та це й не важно. Річ у тому, що я бажала б бути вчителькою.

— Але ти нею не будеш! — спокійно сказала мати.

— Мамо! Я мушу нею бути! — знов тихо, але зважливо відповіла Катерина. — Я хотіла б упевнити вас...

— Будь ласка, не говори і не впевняй, — зимно відмовила мати, — це ні трохи не допоможе! — І вона вийшла з світлиці.

— Що бо ти, Катю, надумала? — спитав трохи докірливо, жалюючи, батько. Він любив дочку дужче, ніж мати, і тепер і сердивсь, і жадів її за одним заходом.

— Тату, я вам скажу по правді: мені важко жити отаким порожнім життям. Я змучилась і більше так не можу.

— Та чого ж тобі не стає? Кажи, чого тобі ще треба від нас?

— Мені не стає того, чого ви мені не хочете дати: діяльності.

— Та нащо ж тобі діяльність?

— На те, що я не маю права сидіти без діла, і ще на те, що мені несила без діла сидіти — мене тягне до нього.

— Не розберу я! — розвів руками батько. — Живе в достатку, має змогу вдовольняти свої бажання... Не розумію я тебе... Одначе, нехай іншим разом, а то мені тепер ніколи.

І пан Городинський устав і пішов. Катерина трохи не заплакала. Та й заплакала б може, якби не прийшли слуги збирати посуд.

Проминув тиждень, — ніхто не нагадував про те, що було.

Катерина нудилась дожданням. Коли одного разу батько, зовсім несподівано, спитавсь у дочки:

— А що, облишила вже своє вчителювання?

— Не облишила, тату, та й не облишу ніколи! — відмовила Катерина.

Батько аж підскочив на стільці:

— То це ти знов? — скрикнув. — Та ти ж знаєш, що то таке школа?

— Знаю.

— Бо колись раз була в нашій! Це ще не значить, що ти знаєш. А школа — це ось що: це праця з ранку до вечора, що після неї й ніг не підволочеш; це — мізерна платня — яких 15—20 рублів на місяць, що їх до того ти по два, по три місяці не одержуватимеш з управи; це тісна, брудна твоя хатина, що на неї старшина з писарем по місяцю не даватиме дров: це — п'яний старшина або писар будуть ходити до тебе в школу та показувати, що вони твоє начальство; це...

Пан Городинський говорив палко, силкуючись упевнити дочку.

— І ти йдеш у цю школу? І ти все це перетерпиш на собі?

— Адже інші перетерплюють, — чому ж я ні?

— Бо їм нічого їсти, — сказала мати, — а тобі, здається, цього не бракує.

— Але мені бракує діла.

— Про своє „діло” краще ніколи не говори зі мною, — відказала мати.

— Мамо, — промовила, зблідши, Катерина. — Я буду говорити, бо я хочу мати його! Я ніколи не покину про це думки.

В Катерині вже обурювалась гордість, що її мала вона спадщиною від матері, та українська впертість.

— Думай, про мене, а говорити про це я не бажаю.

І пані Городинська велично вийшла з світлиці і кілька днів не озивалася й словом до Катерини. Одначе знову сама заговорила про те ж.

Через кілька днів вона дала Катерині листа і сказала:

— Радила б прочитати уважно, — тут може знайдеться таке, що й тобі здасться.

Лист був од Івана Дмитровича. Старий Городинський написав синові про Катеринине бажання. Тепер Іван Дмитрович глузував з сестри та — без сорома казка — радив „владою батьковою та материною прогнати химерні вигадки його сестриці”. Катерина віддала матері листа мовчки.

— Що ти скажеш? — спиталася мати.

— Що брат даремно це написав, а ви даремно дали мені його читати, бо все це ні трохи не відмінить моїх думок.

Мати згорнула руки на колінах і пильно подивилася дочці у вічі.

— Скажи, будь ласкава, — почала вона, протягаючи кожне слово, — скажи, будь ласкава, скільки серйозного в усій цій комедії.

Катерина почервоніла.

— Ви мене ображуєте, мамо, звучи комедією те, що мені дороге.

— Так це серйозно?

— Я давно вже це вам кажу, мамо.

— Добре! Відкіль же залізли до тебе такі думки? Од кого ти їх почула? — спиталася мати таким голосом, яким учитель допитує впійманого на шкоді школяра.

— Я сама до них дійшла, — себто: до думки про школу.

— Я цьому не йму віри, — сказала мати і ще пильніше почала дивитися на дочку, ще довше почала тягти слова. — А ска-а-жи, будь ласкава, ти не-е листуєшся з тим... студентом?...

Катерина спалахнула.

— Мамо, ви допитуєте мене, як слідчий злочинця. Я не зробила ніякого злочинства, щоб мене так допитувано.

— Але ти не відмовляєш на моє питання, — тим же тоном тягла мати.

— Я й не відмовляю вам ні єдиного слова, якщо ви будете так зі мною говорити.

— Не в тім річ! Ти відповідай на питання!

— Я не відмовляю. Якщо ви пообіцяєтеся, що так зі мною не говоритимете, — тоді відмовляю! — сказала Катерина зважливо і встала, щоб іти.

Пані Городинська очам своїм не няла віри. Правда, пещена Катерина завсіди не була слухняна і завсіди була недоторкана, але такої зважливості, такої твердості мати в неї ще не бачила.

— То ти так одмовляєш матері? — спиталась вона, придержуючи дочку за руку.

— Вибачайте, мамо, якщо я вас образила: я не хотіла.

Пані Городинська зрозуміла, що краще вдовольнитися з цієї відмови і почала вже трохи іншим тоном:

— Ось сядь, будь ласкава, та поговоримо гарненько. Ти зовсім даремно спалахнула, і мені це гірко й нелюбо...

— Мамо... — почала трохи збентежена Катерина...

— Добре! Добре! — перепинила пані Городинська, — я бачу, що ти не хотіла цього зробити. Але ти все ж не відмовила на моє питання. Я тебе питаюсь не як слідчий, а як мати, що любить свою дочку.

— То й я скажу вам, що з ним не листуюся.

— І не листувалася?

— Ні.

Пані Городинська знала, що Катерина ніколи не казала неправди. Коли не хотіла чого сказати, то звичайно так і одмовляла, що про це вона нічого не скаже. І тепер пані Городинська не знала, що їй діяти.

— Мамо! — почала Катерина тремтячим голосом. — Вислухайте й поймайте мені віри, що я кажу правду. Я не можу, цілком не можу жити більше панянкою і цієї осені я мушу піти вчителювати...

— Я не хочу більше говорити! — відмовила пані Городинська і пішла.

— А що? — спитався пан Городинський увечері, лягаючи спати, — яка була у вас розмова з приводу листа.

— Не дуже гарна, — відказала пані, — вона вперто держиться свого.

— Що це значить? — спитався пан Городинський.

— І сама не знаю.

— Клопоту багато буде.

— Того не минеш. Шкода тільки, що я мушу все сама відбувати, а ти нічим мені не допоможеш.

— Та чим же тут допоможеш?

— Ти батько!

Чоловік та жінка трохи помовчали. Пан Городинський сидів півроздягнений на ліжку й міркував. Нарешті почав:

— Знаєш що?

— Що? — спиталася жінка, не відходячи від туалети, де вона причісувалась.

— Я хотів... один плян у мене в голові є...

— Який?

— Чи не послухатися нам її? — зважився відразу сказати пан Городинський.

— А то що таке? — і пані Городинська велично повернулася до чоловіка.

— А хіба краще буде, як вона зробить це силоміць, без нашої волі?

— Цього не буде! — так само велично промовила пані.

— Ти дуже добре знаєш, що це може бути! — сказав чоловік. — Ти дуже добре знаєш, що вона дочка своєї матері, і коли ти вперта, то й вона теж... так само...

— Будьте ласкаві, — пані Городинська, як сердилась, завсіди казала чоловікові ви, — будьте ласкаві, залишіть критичний погляд на мою вдачу до іншого часу.

— Та хіба я... я тільки казав... — почав чоловік, трохи збен-

тежившись, бо він боявся того *ви*: добре бо знав, що воно вішувало часто кілька днів мовчання, погані обіди та ще поганішу хатню моркву потім. Але жінка не дала йому скінчити.

— Мені зовсім не цікаво знати, що ви там казали. Я говорила про Катерину.

— Та й я ж про Катерину! — трохи посмілішав пан, бачачи, що жінка переходить до чергової справи, — я кажу про те, що вона вміє досягти свого і... і може так статися, що в один чудовий день ми Катерини не знайдемо. Де? Втекла вчителювати! Хіба тоді буде краще?

— Але ж це скандал! — скрикнула пані.

— Запевне скандал, коли дочка втече з дому.

— Наша дочка — вчителькою в мужицькій школі! Що про це скажуть! Це несвітський скандал!

— Але ж коли вона втече, то буде скандал ще більший.

— Що ви все втече та втече! Ви батько й повинні добрати способу, щоб цього не було.

— Та не замикайте ж справді її!

— Ах, одчепіться з вашими жартами! (Пан Городинський зовсім не думав жартувати). Годі вже! Ваш плян нездатний. — І пані знов одвернулась до свічада.

— Чому ні? — насміливсь іще раз пан. — Я саме кажу про компроміс, тільки ти мене не дослухала. Компроміс цей був ось який: ми дамо їй дозвіл бути вчителькою в гімназії.

— Ну, і що з того?

— Раз те, що гімназія — не школа, а друге — здобути посаду вчительки в гімназії дуже тепер не легко. Може протягнутися багато часу. А там...

Пані Городинська повернулась до чоловіка і трохи подумала.

— Може ти й правду кажеш... — з протягом промовила вона.

— Авжеж правду! — зрадів пан Городинський, найбільш того, що зникло *ви*.

— Подумаємо... Спробуємо...

Другого дня батько почав з дочкою розмову, але вона зараз же сказала:

— Ні, тату! Я в гімназію не хочу, — я буду вчителькою в школі, — одмовила Катерина.

— Ти кажеш: буду! — як неначе це діло вже зробилося!

— Я, тату, вже наготувала прохання до інспектора і хотіла сьогодні сказати про це вам і мамі.

Пан Городинський зоставсь ні в сих, ні в тих і допитливим поглядом дивився то на жінку, то дочку. Але пані Городинська своїм звичаєм вийшла мовчки з світлиці.

— Таточку, голубочку, — промовила Катерина, уставши

з свого місця і сівши біля батька та припавши йому на груди голівкою, — зробіть мені цю ласку, не держіть мене! Ви добрі, таточку, я знаю, що вам самим шкода мене, — умовте ж маму!

Пан Городинський дуже любив дочку і зовсім не міг устояти проти такої розмови. Стало на тому, що він дав слово вмовити матір.

— Таточку! любий! голубочку! — зраділа Катерина і почала цілувати батька.

— Та добре вже, добре! Але ж ось що: з умовою! Ти їдеш тільки на один рік, а там дозвіл кінчається. Інакше я не можу зробити нічого.

Катерина зрозуміла, що мусить згодитися на те, коли хоче досягти свого.

Наслідком усієї цієї розмови було те, що пані Городинська два тижні звала свого чоловіка *ви*, якщо їй доводилось йому що сказати, а здебільшого не говорила ні до нього, ні до дочки. Але після двох тижнів прохання одіслано до інспектора...

Кінець літа Катерина вжила на те, що читала педагогічні книжки та взагалі готувалася до нової роботи. Ходила і в школу, щоб порадитися про дещо з учителем, але він поїхав на літо додому і ще й досі не приїздив. Нарешті прийшла відповідь від інспектора: Катерину настановлено вчителькою. Але інспектор, що мав під своєю владою не один, а два суміжні повіти, дав Катерині школу не в цьому, а в суміжному повіті. Пані Городинська спершу була запротестувала, але вже мусіла змовкнути.

Через тиждень Катерина виїхала в свою школу з дозволом на один рік, але з певною надією одержати його й на далі.

IX.

Одержавши коротку звістку від Корнія про те, що Катерина вже в школі, Марко здивувався і замислився:

— Що це? Вона ніколи не виявляла такого бажання. Це щось нове. Що ж?

А що, як вона відмінила погляди і пішла тією ж стежкою, що й Марко?

Марко почув, як у його затріпалося серце від цієї думки, але няти їй віри він не міг.

— Вона сказала, що цього не буде ніколи, — думав він. — І коли те, що пише Корній, і правда, то це могло бути просто якою модною примхою. Ні, я не можу мати ніякої надії.

А проте — написав до Корнія та до вчителя, питаючися про Катерину: чи правда, що вона вчителює і чого це так сталося? Але ні Корній, ні вчитель сами нічого не знали і могли тільки відписати, що Катерина вчителькою, але навіть де — не знали.

А тимчасом життя посувалося наперед. Марко ходив щодня до гімназії, щодня говорив про латинське та про грецьке своїм учням і — сказати правду — не чув ніякої потреби це робити. Робота його не зацікавлювала. Надати ж їй трохи живіший характер зовсім не було можливо: начальство гостро пильнувало, щоб ніхто з учителів не одхилявся од програми. Одного разу Марко, перекладаючи в класі з школярами грецького автора, заговорив ширше про громадянський лад у старих грецьких республіках. Другого ж дня директор зауважив йому, що він краще зробив би, якби республік не чіпав, бо його, Маркове, діло „падежи”, а не республіки. Марко зрозумів, що проміж школярами є директорський шпиг. В цьому ще більш упевнився Марко після одного випадку, що трапився незабаром.

Одного дня на останній лекції в тій класі, де він учив, увійшов інспектор з двома доглядачами і переказав тихенько Маркові наказ од директора зробити в класі трус, бо директор довідався, що в одного з школярів є заборонені книжки.

— Дозвольте мені хоч скінчити лекцію, — одмовив Марко понуро.

— Але ж, — зашепотів інспектор, — тепер краще, а то...

— Вибачайте, мені треба докінчити лекцію, — сказав знов Марко і вдався до школярів. Інспектор стиснув плечима і вийшов з доглядачами з класи. Він перечасував у коридорі і, пославши до других учителів загодя придержати на якийсь час у класах школярів, увійшов саме на кінець лекції у класу до Марка. Марко мовчки взяв свій журнал і пішов з класи.

— Куди ж ви? — покликав інспектор, наздоганяючи. — І вам же треба тут бути.

— Вибачайте! Це діло ви можете й сами зробити!

І він пішов швидко геть, і в його на серці було невимовно тяжко. Він не сподівався, що йому доведеться так близько стрітутися з таким випадком.

Другого дня була педагогічна рада. Почав її директор промовою про вчорашній випадок. Він почав ту промову дуже врочисто, надівши золоте пенсне на великий ніс і задерши вгору своє брезкле виголене обличчя.

— Трапилась річ, якої ми не можемо терпіти в гімназії, — промовив він, — у одного з школярів знайдено українські книжки, — приніс у класу, щоб давати своїм товаришам читати. Цей факт... гм... гм... свідчить, що... ну, у всякому разі це небезпечна річ, і ми повинні якнайшвидше запобігти і не дозволити, щоб оця проказа, — він швиргонув на стіл дві українські книжечки, — розповсюджувалась поміж дітьми.

Марко подививсь на книжечки. Одна була „Сіра кобила“, а друга — Шевченкові „Гайдамаки“.

— Так як, панове, на вашу думку, — що робити з цим учнем? — спитав директор. — На мою думку, треба його вигнати.

Всі вчителі мовчали покищо, тільки Гайков зараз же обізавсь:

— Я цілком згоджуюсь з цим! — і він люб'язно, трохи підводячись з стільця, перехилився на хвилину на директорський бік, а потім його швидкі очі забігали по товаришах-учителях.

— А ви, панове, як? — спитавсь у інших директор.

— У всякому разі — хохляцьку пропаганду треба знищити, бо це зло! — озвався Каншін, — але я не знаю, чи маємо ми право вигонити за це.

— А чому ж не маємо? — скрикнув Гайков.

— Тому, — відмовив Марко, що ні в якому законі не сказано, щоб вигонити школяра за те, що він читає українські книжки. Вибачайте, Олександрє Івановичу, — повернувся Марко до ди-

ректора, — я таки по правді не знаю, з чого повстав увесь цей розрух і нащо це діло з'явилося на педагогічній раді?

— Як нащо? — спитавсь директор. — Українські книжки...

— Цілком розумію, нащо — додав Каншін, — ми не можемо дозволити хохлацької пропаганди.

— А я, вибачайте, цілком не розумію, яку ви тут бачите пропаганду. Книжки цензура дозволила і продаються вони по книгарнях. Нікому з учнів купувати книжки закон не забороняє. Хлопець пішов і купив. Ви могли б хіба покарати його за те, що він приніс ці книжки в класу, бо це заборонено гімназіяльними правилами; але це річ така, що її може зробити кожен класовий доглядач, не займаючи педагогічної ради.

— Правда, правда! — озвались інші вчителі. — Нема ніякої радії робити з цього діла історію.

— Але ж ми не можемо дозволити, щоб школярі збивалися з пантелику, читаючи ті книжки, — сказав директор, — ще такі, як „Гайдамаки”. Дивуюсь, як їх дозволяє цензура.

— Не можемо дозволити! — скрикнув і собі за директором Гайков.

— Нема тут чого ні дозволяти, ні не дозволяти! — озвався старий учитель Загоровський. — Це не до нашої юрисдикції належить. Я цілком згоджуюся з Марком Петровичем, що ми можемо покарати школяра за те, що він приніс книжки в класу, а не за те, що він їх читає. Нам звелено, щоб ми йому не давали тих чи інших книжок, а що йому дають, то не наше діло.

— Оце правдивий погляд! — сказав Марко.

— То ви сами українофіл! — підскаочив Гайков до Марка.

Марко глянув на Гайкова. У того очі так і впилися в Маркове обличчя: а що, мов, скаже?

— А вам яке діло? — спитався Марко.

— Але ж ви українофіл? — допитувався Гайков.

— Що ви, пане Гайков, узяли на себе ролю слідчого? — спитавсь Марко і так подививсь на Гайкова, що той мусів одійти геть.

— Так як же, панове? — спитався директор.

— А так же, — відмовили вчителі, — покарати учня, щоб не носив книжок у класу, та й годі.

Директор розсердився і нічого не сказав. Зате він потім накинув на того учня, яку тільки міг, велику кару.

А Маркові теж не минулась дурно його оборона та розмова з Гайковим. Через якийсь час його покликано до куратора і зроблено йому догану за те, що ширить небажані урядові думки...

— Нема нічого дивного, — відказав Загоровський, як йому це Марко розповів, — адже Гайков усе доповідає кому треба.

— І він досі в гімназії? І його досі не випхано?

— Випхано! Себе випхаєш, як із ним почнеш змагатися, а його ні. Ех, Марку Петровичу! Не той тепер час! Стережіться, бо вже директор і так на вас оком накинув.

— За що?

— За те, що ви не Гайков, мабуть! — одказав Загоровський. — Та що тут говорити: час тепер не той!...

І старий пішов геть...

Марко сам бачив, що тепер справді „не той час”...

До сумного вражіння від гімназії додалося інше сумне, — те, що діялось у товаристві. Досі всіх книжок було видано тільки три; гроші платились погано, поміж товаришами був нелад, були непорозуміння.

Не в один гуж усі тягнуть — ці слова, казані про всю Україну, можна було прикласти і до цього невеличкого гуртка. Спірки були щоразу, як збиралося товариство. Деякі не платили вже з півроку своїх вкладок. Деякі так замалим не зовсім кинули ходити на товариські сходини.

Але все ж якось тяглося. Прийшло двадцять п'ятого лютого, Тарасів день. Зійшлись, як і звичайно, до старого Овсієнка, зійшлося мало не все товариство. Звичайно в цей день правлено панахиду, а тоді Овсієнко закликав усіх до свого хліба-соли.

Цей день мов дужче поєднав усіх, усі були щиріші один до одного, чути було товариський дух.

Почалися тости. Семен сказав промову про те, що шкодили ми й шкодимо сами собі, бо воруємо та різнимось, і закликав до єднання й праці. Ця промова вподобалась усім, навіть Шкляренкові.

Потім устав молодий студент Гайденко і почав говорити палко й гостро. Говорив про те, що так далі не може бути. Гонення й утиски безмірні!... Дихати вже нема змоги!... Мусимо щось робити...

Але він не скінчив. Ту ж мить до нього підскочив Човгань: обличчя бліде, сам аж труситься, як крикне:

— Як ви смієте казати це там, де є люди, що служать у міністерстві народної освіти?!

Човгань аж трусивсь увесь зі злости. Його невеличка постать з блідим брезклим обличчям, з невеличкою рудою борідкою здавалась би комічною, якби те, що він казав, не було таке гидке.

— Чудне діло, — відмовив Марко, дивлячись на його, — і я служу в тому ж міністерстві, але ж не розумію, чого ви гніваєтесь.

— Бо вам байдуже за себе, то ви й сами кричите, ще й іншим потураєте! — вигукнув Човгань. — А нам небезпечно!

— Ви просто перелякались та й годі, — спокійно відмовив Марко. — То ви краще не ходіть туди, де можете перелякатись.

— Ви мені не давайте поради! — скрикнув Човгань. — Я сам... сам не хочу більше бути в такому товаристві!...

Та з тим словом і подався з хати.

Ту ж мить піднявся і довгий Савчевський:

— Я... мм... я теж думаю, що мм... краще нам кинути ці іграшки, бо вони небезпечні. Бувайте здорові!...

І він велично пішов з хати туди ж, куди й Човгань.

Деякий час тиша панувала в хаті. Трохи згодом старий Овсієнко устав з свого місця і хотів говорити, але спершу не міг. Нарешті він набрався сили і почав тремтячим зі зворушення голосом:

— Панове товариство! До сивого волосу я дожив, а досі ще не бачив, щоб коли так робили щирі земляки. Боялися й ми дечого та й боїмося, є і в нас сім'я, — то через неї іноді й побережешся; та не було досі такого поганого діла: ніхто не боявся казати свої думки серед щирих товаришів... А сьогодні сталося те, чого двадцять, десять років тому сподіватися не можна було!...

Почали про це говорити, почали обурюватись, та вже ж не могли збутися прикрого, гнітючого почування. Тільки Марко трохи звеселив громаду, сказавши промову і так її скінчивши:

— А ми, ті, що zostалися, готуймо в собі віру в свої сили та викохуймо єдність проміж себе! Не вважаючи на втікачів, твердо й міцно стіймо на своїй постаті!

Ця промова трохи підняла вгору пониклого духа. Знов почалися розмови, але ніхто вже не згадував про втікачів, мов нічого того не було. Розійшлися усі, як здавалося, по-братерньому.

Отже Марко та Семен, що думали так, дуже помилилися. Надійшла неділя, і товариство повинно було зійтися в Овсієнка. Прийшовши туди Марко та Семен, стріли там тільки господаря, Бійчевського та Гайдєнка з другим студентом — Раденком. Поговорили сумно, сподіваючись якогось лиха, то про те, то про це, та й розійшлися.

Другого ж дня Марко йшов з Семеном і стрів на вулиці Тапчанського.

— А чого це ви не були? — спитався він у нього.

— Бачите, — заметушився той, — ніколи було, робота... Та бачите — в мене тепер грошей обмаль, то я поки не можу бути в товаристві. Там... потім... А тепер поки не вважайте мене за товариша. Вибачайте, мені ніколи!

Та й побіг од їх „у собаку ристь”, як висловився про нього зараз же Семен.

— Ходім до Овсієнка, скажемо про це! — порадив Семен.

Марко мовчки кивнув головою.

Прийшли до Овсієнка, але не встигли до пуття й розказати, а той уже каже:

— А в мене зараз були, — він назвав прізвища двох членів, — і те ж сказали. А вчора я стрів Крамаревського — те ж каже.

— О-так-о! розбіглися! Що ж тепер робити?

— Що робити? — спитався Марко, підводячи голову. — Нас шестеро: ви, Степане Гавриловичу, Бійчевський, Гайдєнко, Радєнко, Семен та я. Я певний, що ці шестеро не зречуться свого діла. То й робімо вшістьох!

На тому й стало.

А в гімназії тимчасом діялось ще гірше, ніж перш. Марко почував там себе самотнім. Найсимпатичнішим з усіх був йому там Загоровський; але то був уже старий чоловік з великою сім'єю, — йому було не до молодих поривань. Інші ж учителі мало не всі приходили в гімназію, аби вдовольнити офіційним вимаганням. Розмови про віщонебудь, окрім гімназії та звичайної щоденщини, проміж учителями рідко коли й було. Правда, було кілька чоловік з „образом та подобієм Божим“, з вищими інтересами, ніж кар'єризм, але вони були залякані і ховалися з своїми поглядами. Марко кілька разів забалакував з товаришами про літературу, про сьогочасні питання, але від його відкривалися загальниками, вертаючись до розмови про карти, а то й просто мовчали. Тільки Гайков був завжди веселий, говіркий, пускав часом ліберальні фрази, маючи на меті піймати якого дурника, що озвався б на те. В кожній класі теж був свій Гайков. Все, що робилося в класі, ставало відоме директорові та інспекторові, і ті, не маючи нічого великого, з дрібниць робили історії. Школярі теж були деморалізовані цим. Марко бачив, що він не вдержиться тут, бо не може з таким ладом погодитися. Несподіваний випадок поскорив справу.

Це було вже другого року, після Різдвяних свят. Два школярі з п'ятої класу були в публічній бібліотеці, де гімназістам заборонено було бувати. Розмовляючи в класі з товаришами, вони якось про це сказали. Другого ж дня інспектор покарав і дуже тяжко двох учнів. Марко прийшов у класу і побачив, що ці два дорослих хлопці, дуже гарні учні обидва, стояли біля дверей.

— Сідайте! — сказав він.

Хлопці мовчали і стояли, похнюпившись.

— Вони на місяць покарані! — сказали інші і розповіли справу.

Хлопці стояли і трохи не плакали, так було їм, великим, сором стояти біля дверей. Марко обуривсь.

— Сідайте, — сказав він, — і на моїх лекціях не стійте!

Хлопці не знали, що робити. Вони боялись інспектора.

— Сідайте! — промовив Марко вдруге, — я не можу вчити, коли в мене в клясі хто стоїть. Я сам скажу про це інспекторові.

Хлопці сіли. Марко сів і собі, але не міг почати науки. Він устав і почав нервово ходити по клясі. Учні мовчали. В клясі панувала тиша. Відразу Марко повернувся до учнів і промовив:

— Панове, мені не довго випало щастя учити вас, але, я сподіваюся, і того часу, що я з вами був, було досить, щоб ви впевнилися, що я ніколи не вчив вас чого негарного, нечесного! Тим то я маю надію, що й тепер ви поймете мені віри, коли я вам скажу те, що думаю. Той, хто зраджує своїх товаришів, хто виказує на їх — падлюка!

Марко сів за стіл, розгорнув журнал і серед тиші додав:

— Такий не повинен бути поміж чесними людьми!

Так-сяк дотягнувши до кінця лекцію, Марко пішов додому з рішенням у голові — кинути гімназію. Тим він мало звернув уваги, як другого ж дня директор напавсь на його мокрим рядном.

— Я вам можу тільки сказати, — відмовив Марко, — що я більше служити з вами не хочу. З тією системою шпигів та доносів, яку ви завели, чесний чоловік погодитися не може!

Він пішов і більше не вертався у гімназію, а через тиждень знайшов собі іншу роботу — секретарювання у міському часописі. Платня була невелика, але Марко дещо й писав у газету і мав з того путящий заробіток. Життя його зробилося краще, бо він не обурювався і не роздратовувався щодня тим, що бачив у гімназії. І якби тільки не одно, те, що ніколи не забувалося, то Марко міг би жити спокійніше. Але ж привабливий та гордий Катеринин образ не покидав Маркової душі...

Так проминула зима. В квітні, в суботу перед вербною неділею, Марко, прийшовши додому, стрів у себе Семена, — цей тепер мусів мати окрему домівку, бо, скінчивши університета, мав уже лікарську практику і готувався до сімейного життя, заручившись з Марусею Овсієнковою. Весілля відсунено до літа, бо дівчина хотіла добути в школі академічного року.

— Ось тобі листа приніс, — промовив він.

— Од кого?

— Од моєї молодії! Чи не перебивати в мене думаєш, що листуєшся з нею? Пише мені — віддай листа, але що в ньому, мені не каже.

— А може й так! — засміявся Марко, — хоча я, здається,

твій молодій ще й єдиного слова не написав і не розумію, що міг би визначати її лист.

Марко розірвав коверту і прочитав:

„Я сиджу тепер біля ліжка хворої Катерини Дмитрівни. Вона вже другий тиждень не встає. Не знаю, чи вона й устане. Вона дуже бажала б Вас бачити. Якщо Ви схочете побачити її — може востаннє, — приїздіть просто в школу в Доділну.”

Далі писалося, як треба їхати.

Спершу Марко навіть до пуття не розібрав листа. Він хотів читати вдруге, але тільки прочитав перший рядок, відразу все зрозумів.

— Що тобі? — скрикнув Семен, побачивши, як він зблід.

Марко мовчки простяг йому листа.

Семен прочитав його і глянув на Марка.

— Ти розійшовся з нею? — спитався він.

Марко кивнув головою.

— Цей лист прислала мені Маруся, пишучи, що не знає твоєї адреси. Їхати туди залізницею ніч. Завтра вранці будеш там.

Марко тимчасом вхопив свій чемодан і похапцем почав кидати в нього щось. Семен зупинив його:

— Друзе, заспокійсь! Поїзд їде тільки вночі, і ти ще поспієш.

Увечері Семен одвіз Марка до вокзал.

Марко говорив з Семеном, дививсь на людей, що метушились круг нього по вокзалу, але все те було від нього якось далеко. Він думав тільки про те, що завтра буде.

Ось воно! Прийшло! Прийшло те, про що він і в голову не клав. Вона хвора, вона, може, не встане! У нього в голові туманіло, як він згадував слово „смерть”, і він одпихав його від себе...

А Семен щось говорив до його, навкруги метушився народ. І всі про щось гомоніли, клопотались. Маркові здавалося, що це робиться не тут, а десь, за якимсь муром, що відрізняє його, Марків, світ од того, їх світу. Мур скляний, і Маркові все видно й чути, що робиться на тому світі. Он там Семен щось каже; якийсь товстий купець каже крам — це слово якось піймала Маркова увага; хтось щось кричить неначе; чи всі кричать? Маркові байдуже. На Марковому світі є тільки двоє: Катерина та він... і одна думка, одна річ, — те, що він мусить приїхати до Катерини і побачити її зараз же, швидко, бо вона не встане. І знов туман облягає Маркову голову, і знов він нічого не бачить.

Ось гукають білети брати. Марко згадує, що це має зв'язок з його світом, і дожидає, поки йому принесуть білет.

Ось дзвонять. Поїзд важко гуготить, аж вокзал труситься,

і підходить до п'латформи. Двері відчинено. Стовище людське відразу посунуло в їх. Воно захопило й Марка з Семеном і висло їх на перон.

Увиходять, товплячись, у вагон. Семен сидить якийсь час, потім прощається, широко стискаючи руку, і йде. Марко застається сам. Він сидить біля вікна і дивиться в нього. Там темно. Тільки вогні у великому місті мигтять низками з тій темряві. Та паровіз побіг, палаючи своїм великим огняним оком. Хтось із ліхтариком перебіг повз вагони й зник під поїздом. Стук-стук-стук! — озивається молоток на споді в вагоні. Чи скоро їхати?

Людей усе більшає та більшає. В вагоні робиться душно. Хтось закурив. Дихати важко. Чи скоро їхати?

Перебіг хлопець вагоном — розносить газети. Він вигукує вивчені назвища і каже, що все це дуже цікаве. Дехто купує; здається, він і Маркові щось казав. Чи скоро їхати?

Вдруге дзвонять. Хто не їде, встає. Починаються поцілунки, обнімання, стискають руки. Виходять і штовхають Марка. Та коли це втретє дзвонитимуть?

А ось і втретє. Ще півхвилини. Коротке свистіння в повітрі. Трохи струнуло, — вагон їде!

Миські вогні зникають у темряві. Тепер нічого не видно, тільки сама темрява. Ні, пробігли повз залізничну будку — миготнув на мить світ з віконця. А далі знов темрява.

Яка це станція буде? А скільки їх до Додільної? А там, здається, кіньми. Як це довго!

Довге товсте свистіння. Станція. Дехто виходить, знов увиходить. Якісь люди бігають по перону, видно червону шапку станційного начальника.

— Накладай швидше! — кричить хтось.

Дзвонять удруге і зараз же втретє. Їде. Знов темрява знадвору. У вагоні ледве блимають дві свічки. Половина подорожніх спить. Дехто розмовляє. Троє вірмен зараз же збоку біля Марка грають у карти. Марко чогось дивиться на їх уважно та довго.

— А што, милий чалавек, схател в карты играть?

Це до його, здається, кажуть?

— Што ты, милий чалавек, так смотриш на карты?

Марко розуміє, що це до його і одвертається до вікна. Промайнув червоний диск, знову станція. Як швидко! Зупинились... Знову їдуть.

Марко вийшов з вагону. Поїзд гуготить і лине, розриваючи темряву. Ось він завернувся, і стало видно паровіз, і з його сяйнуло світлом. Дим вилетів з димаря вогняно-чорними клубками. Вітер підхопив його, пошматував, розніс у темряві.

Марко дивиться униз. Він бачить, як земля швидко біжить під ногами. Довго дивиться на неї, і в нього починає запаморочуватися голова.

— Господин! А господин! — торкає хтось у плече.

Марко озиряється — кондуктор з ліхтарем.

— Не дозволено стояти тут, — поїзд їде.

Марко покійно йде у вагон і сідає на своє місце. Їдуть... Сплянуть. Станція. Знов їдуть. Знов, здається, станція. Чого це так довго не рушають з неї... Марко дивиться у вікно — люди метушаться, жандар ходить. Господи, та чи скоро ж рушати? Це мабуть жандар оцей держить поїзд. У Марка в грудях підіймається злість проти жандара. Здається, вже дзвонено втретє. Це їхати. Стривай! Та яка це станція? Це ж та станція, де йому треба вставати, до Катерини їхати! Як же це він так? Швидше! швидше! Він хапає клунок, біжить до дверей. Але ту ж мить поїзд одразу зривається з місця, лине страшенно швидко.

— Боже мій! Стійте! — хоче скрикнути Марко і... прокидається.

Він спав. Чи довго? Він ще пам'ятає п'яту станцію. А тепер яка? У вікні вже світ. Марко глянув на годинник: через півгодини Доділна.

Як поїзд їде тихо, безмірно тихо. Марко жде, жде, і не діждеться. Це ж немилосердно так робити — так тихо їхати! Чи це вже диск? Він! Ось і станція. Марко вибігає з вагону перший.

— Підвезти, пане? — зараз же хтось його питається.

— Везіть!

З рук у його вихоплено клунок, і Марко йде слідком за високим чоловіком у чумарці, переходить станцію і виходить на другий рундук. Чоловік десь зникає. Марко дожидає його на рундуку. Через дві-три хвилини пара поганеньких мужичих коней, запряжених у віз, під'їздить до рундука. Марко бачить на возі свій клунок і розуміє, що це він буде їхати. Злазить на віз.

— Но! Но! — кричить на коней чоловік у чумарці.

Коні біжать степовим шляхом. Сонце виринає з-за обрію — велике, червоно-золоте. І траву, і коней, і чоловіка в чумарці робить червоно-золотим. Біла роса на траві починає займатися, мигіти осяйними кольорами. Трохи прохолодно.

— Далеко до Доділної? — питається Марко, але візник його не чує, кричачи на коней: — Но! Но!...

Марко вдруге питається, торкнувши візника за плече.

— Га? Що? — питається тай.

— Скільки верстов до Доділної?

— Шість — адже я вам казав! — одмовляє чоловік і знов повертається до коней.

Марко зовсім забув, що йому про це вже казано. Але тепер уже не забуває. Чоловік їде добре. Шість верстов — трохи більш, ніж через півгодини він побачить її.

Ця думка, проте, що він побачить її, проймає його всього від ніг до голови якимсь гострим струсом, мов громовинна течія проходить йому крізь тіло. Він тепер уже не може заспокоїтися ні на хвилинку. Вся його істота направлена на одно — на дозидання. І він жде, жде, затаївши духа, стиснувши руки.

Шлях усе в'ється сірою смужкою поміж травою, де-не-де помішаною з жовтим цвітом. Ось він завертає ліворуч, сходить трохи вниз. Вони в балці.

— Но! Но! Витягайте!

Коні швидко збігають на горб, і просто перед Марком з'являється слобода.

— Невже Доділна? — думає Марко. Йому хочеться спитатися про це у візника, але він боїться це зробити, щоб не почувти: ні.

— Оце й Доділна, — байдуже говорить візник.

Коні швидко пробігають вигін, розганяючи корів та телят, що пасуться край дороги. Починається слобода.

— Так вас, кажете, в школу? — питається візник.

Марко мовчки киває головою.

— До вчительки?

Марко мовчить.

— Кажуть би то — вона хвора... А ви ж її родич, чи як? Візник, не маючи відповіді, ляскає коня батоном.

— Ось і школа!

Він показує батоном невеличкий будиночок з солом'яною покрівлею — обдраний, обшарпаний. Коні підбігають до рундука і стають. Серце у Марка в грудях відразу стрепенулось і стихло.

Він швидко, чіпляючись за полудрабки, злазить з воза. Віддає візникові гроші, хапає клунок і сходить на рундук. Двері зачинені.

— Стукайте! — каже візник. Він не їде — хоче мабуть подивитися, як прийматимуть Марка.

Марко стукає. Зараз же двері відчиняє Овсієнківна, невеличка, з голубими очима, з кучерявим волоссям. Стискає йому руку й каже:

— Добре, що ви приїхали!

І вона веде Марка за собою через темні сіни у невеличку клясову хатку.

— Будьмо тут! — каже дівчина. — Сідайте! Вона тепер спить.

Марко хапає її за руки:

— Що з нею?

— Тихше! Сідайте! Я вам усе розкажу.

Сідають на школярські ослони.

— Вона хвора. Дуже хвора. Не сподівається встати. Учора я послала телеграму до батька та до матері.

— Але ж чого ви мені не кажете, чим вона хвора? Чого вона занедужала?

— Ви знаєте, які школи в нас. У мене школа гарна, — а як приїхала вперше до Катерини Дмитрівни, так аж злякалася. Гляньте сами! — і вона показала на низеньку, тісну хатку, з трьома невеличкими вікнами, де половина шибок були побиті та заліплені папером, з земляною долівкою та з пообдираними рудими мокрими стінами. — А тут робота — день-у-день кричи — заболять груди. А ще знаєте, може, наше сільське начальство? Бачите, які вікна, а на зиму інших не було. Холод такий, що вода замерзала в клясі. А сільське начальство не дає чим топити. Та ще й того мало. Вам ось не видно було, — за нашою школою зараз же в цьому дворі й волость. Найняли одного сторожа і на школу, і на волость. Звісно, сторож старшини та писаря слухається, а не вчительки. Не звеліли вони йому ні топити в школі, ні воду туди носити.

— Та за що ж це все?

— Катерина Дмитрівна сказала їм, що пожаліється на них, що вони їй школи не полагодили. Вони й уїлися... Доводилось так, що як школярі води не принесуть, то хоч сама носи. І ходила колись Катерина Дмитрівна сама з відром... Можете собі зрозуміти, як їй легко тут було, їй, що звикла зовсім не до такого життя! Оце по весні застудилась, — у грудях запалення. Приїздив лікар земський, лічив. Я їй радила додому написати, але вона не схотіла, — боялась, що як довідаються про все батько та мати, то не пустять на другий рік у школу. Ну, лікарвилічив, вона ходити почала, та й знов таки не береглась ні трохи. І ото далі — кашель, груди болять і сили ніяк нема. То приїздила або й приходила часом до мене, — ми з нею щиро подругуємо, — а то вже бачу, що нема, — сама я до неї. Вона лежить, не здужає і встати. Я тоді zostалась коло неї... Довго вона бідна кріпилась, а далі попрохала до вас листа написати...

Голос у Марусі затремтів і на очах блиснула сльоза. Марко спитав тихо:

— Запевне, вона вам казала... ви знаєте, яка вона мені дорога... Скажіть же щиро, не ховаючись, що з нею?

— Бог його знає... — відмовила якомсь непевно Маруся. — Лікаря вона не хоче кликати, а хвора дуже.

З тієї хати почувсь кашель.

— Прокинулась, мабуть, — прошепотіла дівчина. — Посидьте тут, — я піду подивлюсь.

Вона тихо, навшпинячки, пішла до дверей і прислухалась. Чути було, що хвора прокинулась. Маруся пішла туди. Почулась тиха розмова. Марко силкувався пізнати у ній Катеринин голос і не міг. На душі в нього було чудно. Він і не боявся, і не сподівався, він — бажав тільки одного — самому побачити її.

Проминуло з чверть години. Без краю довгою здалася вона Маркові. Нарешті Маруся ввійшла.

— Їй сьогодні краще, — прошепотіла вона. — Сказала їй, що ви запевне сьогодні приїдете, — ще не казала, що ви тут, — щоб одразу не вразити. Ще трошечки підждіть!

Вона знов пішла в ту хату. Знову з чверть години проминуло, поки вийшла Маруся.

— Ідіть!

Марко перейшов клясу і ввійшов у одчинені двері. Маруся зачинила їх за ним і сама зосталася в клясі.

У невеличкій хатині з одним вікном стояло ліжко, біля його столик та стілець. Але цього не бачив Марко за тим блідим схудлим дорогим обличчям, що він уздрів на білій подушці.

— Милий мій! — і вона простягла до нього руки.

Небесною музикою здалися Маркові ті слова з її уст, сказані рідною мовою. Її руки обвилися круг Маркової шиї, Маркові уста припали до її гарячих сухих уст.

— Милий мій! Щастя моє! Ти приїхав! Ти не забув!...

— Я не міг тебе забути, моя кохана! Я не міг тебе забути, бо ти, тільки ти — те щастя, що судилось мені на світі. Як же я міг тебе забути?

— Ні-ні, — я знала, що ти мене не забудеш! Така певність у мене була. Але ж як я тебе дожидала, як боялась, що ти спізнився!

— Голубко моя, не кажи так! Скажи мені, що з тобою?

— Я й сама не знаю. Я була дуже хвора, така хвора, що думала, вже вмираю. Але тепер чую, що віджила, що нова сила влилась у мою душу, в мої груди, як я побачила тебе, мій милий, мій коханий, єдиний... Ти не покинеш мене? Ти не можеш мене покинути...

— Доле моя!...

— Ні-ні, цить, цить! Я хочу сказати все. Я не хочу, щоб ти мене покинув. З того часу, як ти поїхав, я тільки тобою й жила, тобою й дихала. Ти навчив мене любити Україну, ти показав мені мету в житті, ти мене напоїв коханням, що тоді вмер, як я вму. Ти все це зробив, і я твоя, уся твоя, і не хочу, щоб ти мене покинув, поки я жива! Я так довго тебе дожидала!

— Не покину, моє щастя, моя доле! Як я можу тебе покинути, коли стомилась, змучилась по тобі вся душа моя, коли я жив згадкою про тебе, коли я ніякої розваги не міг знайти без тебе.

— Дивись мені в вічі, мій коханий! Я так люблю твій погляд. Часом соромлячись я зазірала тобі в вічі і потім червоніла. Тепер я можу дивитися в твої очі, що зазирають аж у моє серце.

— Мила! Не будемо багато говорити: тобі це шкодить.

— Не будемо! Не треба! Сиди тут і дивись на мене! Нащо говорити? Ми й так розуміємо одне одного.

Її рука лежала в його руці, їх погляди не розминалися, і вони мовчки дивилися одне на одного, і їм уже нічого не треба було казати...

Хвора сидить на ліжку, за спиною в неї подушки. Біля її ліжка сидять Марко та Маруся. Катеринині очі сяють життям та щастям.

— Любий, — каже вона, — коли я досі не вмерла, то за це мусиш дякувати моїй дорогій, моїй ширій Марусі.

І вона вдячним поглядом дивиться на почервонілу Марусю.

— Якби не вона день і ніч коло мене панькалась, може ти вже мене й не побачив би...

— Годі! годі! — перепиняє її Маруся, — тобі не можна багато розмовляти.

Хвора на хвилину стихає, а далі починає знов:

— Чому? Я чую, що в мене сили більшає, що я оживаю. Я хочу говорити, бо я довго мовчала. Я була нещаслива, і тоді я мовчала, тепер я щаслива! Мені тепер не жалко вмирати!

— Голубко! що бо ти кажеш? — перепиняє її Марко.

— Кажу, що думаю. Але ти не лякайся. Я ще не вмираю. Я ще поки що не вму. Я чую, що житиму, що вертаюся до життя.

— Вертайсь, моя люба! — говорить Маруся і підсуває їй за спину подушки.

— Я тепер не боюсь, що не діждусь татка й мами. Але чому вони довго не їдуть? Як ви стрінетеся, милий? — питається вона трохи турботно у Марка.

— Було б краще, якби спершу приготувати їх до цього, — говорить Маруся.

— Ні, краще відразу скінчити діло, щоб швидше, швидше було все гарно, було все любо...

X

З того часу все посувається надзвичайно швидко. Потім, як уже все скінчилося, в Маркових згадках цей час ніколи не уявлявся інакше, як прискореним бігом подій, що поспішалися одна за однією невинно швидко. Вони так скоро приходили й минали, що здавалося, — кожна з них не має з іншими зв'язку, що це просто нарізні картини, що повстають перед очима одна по одній, сявом своїм усю душу осяваючи або в темряву її вгортаючи; повстане одна, блисконе в душі і зараз геть зникає, щоб дати місце іншій, ще виразнішій та вразливішій. Зв'язок був — це десь далеко-далеко чулося в душі, — але блискучість, виразність та вразливість тих картин примушувала не помічати його.

Пам'ятає Марко один ранок. Це було в суботу під Великдень. Катерина забажала, щоб Марко їхав з ними — з нею та з батьками — до них і щоб пробув там Великдень. І ось тепер Марко тут, знов у Городинських — уже третій день. У його в душі починає прокидатися надія на краще.

Катерина встала. Вона ледве ходить і все сидить, але, не вважаючи на всі вмовляння, вона не хоче лягти і каже:

— Я чую, що одужую. Я не можу лежати.

І справді видко було, що з нею робиться щось надзвичайне. Бліде обличчя зачервоніло ніжним рум'янцем, очі засяли ясніше, і в їх світилася така сила життя, що всім зрозуміло, що Катерина одужує.

І в Марка є надія...

У суботу вранці, тільки Марко встав, до нього ввійходить пан Городинський. Він якийсь через лад увічливий, хоча здається, йому щось ніяково. Розмову починає незручно, якимись уривками, і Марко спершу не розуміє його. Нарешті розбирає: пан Городинський думає, що проміж Марком Петровичем і його, пана Городинського, сім'єю повстали якісь особливі відносини, і їх не можна назвати цілком нормальними, і ось він, пан Городинський, бажав би так чи інакше в'яснити цю справу. Пан Городинський,

звісно, не додає, що прийшов він сюди після двох вечірніх розмов з панією Городинською, і що пані Городинська вже навіть і ви сьогодні йому не каже. Він тільки додає, що бажав би почути, який погляд має Марко Петрович на ту справу, про яку він каже.

— Мені здається, — починає Марко, — що ці відносини досить вияснені...

— О, ні, вибачайте, зовсім ні! — похапцем перепиняє його пан Городинський. — Правда, дещо казано було тоді, біля ліжка хворої, бо не можна було її турбувати, роблячи або кажучи що навпроти... але сподіваюся, що ви не вважаєте того за яку формальну обіцянку...

— Я ніколи сам не озвався б про це біля ліжка хворої, — говорить Марко. — Але ви знаєте, що сама Катерина Дмитрівна почала цю розмову і бажала рішення. Я сказав, що я люблю Катерину Дмитрівну. Про інше я навіть не міг думати, маючи на увазі, в якому вона становищі. Ви знаєте, що сама Катерина Дмитрівна забажала, щоб я став її зарученим, і ви з Марією Семенівною згодились на це. Я не знав, як ви дивились на свою згоду, але я дивився на неї і дивлюсь — поважно, — так само, як і Катерина Дмитрівна, запевне.

— Про Катерину Дмитрівну нема чого говорити: вона хвора і тим ненормальна. Щодо тієї обіцянки, до нашої згоди, то я вже казав, чого так сталося. Сподіваюся тепер, що ви зрозуміли мене... зрозуміли моє і Марії Семенівни бажання...

Пан Городинський змовкає.

— Вибачайте, зовсім не розумію, — каже Марко.

— Велика шкода... Я... я бажав би, щоб ви кинули всякі претенсії і сьогодні ж виїхали... — зважується нарешті пан Городинський.

— Вислухайте мене до краю, шановний Дмитре Івановичу, — каже Марко, — і тоді скажіть по правді, що я мушу робити. Ось як стоїть справа. Ви, як батько, і Марія Семенівна, як мати, маєте право бажати, щоб я облишив усе. Але уявіть собі, що з цього буде. Ви бачите, яка Катерина Дмитрівна? Невже ви не розумієте, що коли ви скажете їй те, що кажете мені, то це її вб'є?

Проти цього пан Городинський нічого не може сказати. Він мовчить, і тільки сльоза скочується у його з ока. Він не може сперечатися. Він каже сумно:

— Не знаю... Чую, що нещастя впало на мою голову. Не обвинувачую вас, хоча якби не ви, то не пішла б Катерина у вчительки і не лежала б тепер хвора.

— Я розумію вас, Дмитре Івановичу, і не можу вам висловити, як болить моє серце з того, що так сталося. Але ж хіба я цього бажав? Навіщо ж ми будемо ще додавати лиха? Ви добре

розумієте, що я, поки Катерина Дмитрівна хвора, не можу й думати, щоб справдити те, в чому ми всі тоді обіцялися, хоча — скажу щиро — я люблю і ніколи і ні за що не зречусь її, якщо доля судила мені безмірне щастя побачити її здоровою. Але ж поки мусимо робити у всякому разі те, чого вона хоче, і ви знаєте, що було б, якби я послухавсь вас і поїхав відділь.

Пан Городинський махає рукою:

— Зоставайтеся покищо!... Я поговорю з жінкою.

Він виходить...

Великдень. Убраний стіл. Сонце сяє у вікно, осяває світлицю і тонку Катеринину постать. Вона сидить біля вікна. Ще трохи знесилена, але каже, що одужала зовсім і що тільки набиратиметься сили. Батько й мати приїхали з церкви. На столі вже стоїть свячена паска. Всі лагодяться сідати за стіл. Тоді Катерина бере Марка за руку, і вони вкупі підходять до батька та до матері.

— Тату й мамо! Сьогодні велике свято, — зробить же, щоб воно було нам ще більшим...

Як через кілька хвилин щедро сяє сонце та обливає своїм сявом Катерину та Марка, що сидять поруч!...

Вони йдуть, узявшись за руки, по рясному свіжим молодим листом саду. Завтра вінчання в сільській церковці, і на нього мають приїхати Семен та Маруся. Дивлячись у вічі своїй коханій, починає Марко малювати їх будучину...

— Коханий мій, — перепинає його вона, — нащо ти про це кажеш? Я не хочу думати про те, що буде. Я щаслива, занадто щаслива тим, що тепер є, і не хочу згадувати ні про що інше. Прийде той день, тоді й буде те інше.

Її голова схиляється йому на груди, і вони обоє нічого не бачать і не чують.

Нащо їм бачити, як сяє сонце, коли в їх у серці сяєво ще ясніше? Нащо їм почувати, як пахнуть квітки, коли кохання сповняє їм своїми пахощами всю душу? Нащо їм чути, як співають пташки, коли в їх у серцях дзвенить чудова пісня? Нащо?

Далі — маненька домівка в місті. В ній усього три світлички, але в цих трьох світличках живе щастя. Марко гляне на стіни з простенькими шпалерами, на портрети по стінах, на білі завіси на вікнах, на свій стіл, що за ним він звичайно робить, і йому здається, що все те повите якимсь сявом од щастя. І він бачить

тут її, ту, що розлила це сяєво. Бачить за чаєм уранці її тоненький, ще досі схудлий після хвороби, стан, убраний у просту сукню; пишного волосся вона не встигла ще заплести, тільки пристібнула шпилькою, і воно розсипалось по плечах, обрамовуючи дороге Маркові обличчя з блискучими „гордими” очима, що дивляться тепер на Марка зовсім не гордо; Марко любить її з так розчисаним волоссям. Сідає біля неї і, користуючися з того, що руки в неї роблять діло — наливають чай — бере волосся в руки і цілує його раз, двічі, тричі.

— Не пустуй! — сміється вона.

— А чому ж не можна пустувати?

— Адже ти, як був учителем, забороняв своїм школярам пустувати?

— Але ж у їх не було такої спокуси!...

І він хапає її руки, як вона хотіла була одігнати його від волосся, і починає вицілювати кожен палець.

— Годі тобі, бо чай уже простиг, і ти спізнився в свою редакцію.

Марко жалібно кривиться і береться до чаю. Справді пізно — вже вісім з половиною годин, а звичайно в дев'ять починається робота в редакції. Треба поспішатися. Чай випивається нашвидку. Марко дивиться на годинника: вісім годин і тридцять п'ять хвилин. До редакції дійти десять хвилин; п'ять хвилин на роздягання і таке інше: коли так, то він має десять хвилин вільного часу.

— Я мушу скористуватися з нього! — каже він по-важно.

І він бере Катерину і садить її до себе на коліна.

— Що ти робиш? — пручається вона.

— Те, що треба робити доброму чоловікові! — каже він, туплячи її до себе.

Але вже час іти і Катерина немилосердно прогонить його.

Він доходить до дверей, озирається і стривається з її очима. Вона так дивиться, що він не може не повернутися...

— Та підеш ти нарешті?...

— Іду!

Виходить у сні, але зараз же вертається. Чи ж він винен, що забув книгу?

— Я вдруге замикатиму за тобою двері зараз, скоро ступнеш за поріг! — каже Катерина, хочаби зробити сердитий погляд, і справді прогонить його.

Шість довгих годин у редакції!...

Вона стріває його біля дверей, бо чує, як він іде. Тека чи книжки летять з його рук геть, а її руки вже обвиваються йому круг шиї.

Після обіду вдвох — тільки вдвох — яке щастя! — година відпочинку. Судять укупі на канапі і говорять усяку нісенітницю, іноді читають, але так, трошки, — читати так скучно!...

Потім Марко мусить сідати робити. Вони вдвох ідуть у ма-нюсінку Маркову хатку, всю заставлену понад стінами книгами. Вона завсіди сідає на канапці в куточку, читає зрідка, більше шиє та дивиться на нього. Марко чує на собі цей погляд, йому хочеться одірватися від писання, щоб поцілувати її, але це суворо заборонено. Марко мусить дописати ту частину своєї роботи, що її призначено на день, і тільки тоді має право робити, що хоче. Марко слухається цього наказу, одгонить од себе грішні думки, силкується робити щиро, і справді на який час його захоплює праця. Перо швидко бігає по паперу, бік за боком, картка за картою списуються. Ось і остання картка, потім останній бік. Скінчив! Марко кидає перо, відсуває зшиток з українською роботою.

— Тепер моя воля!...

— Та годі вже тобі! — одбивається Катерина. — Кажи краще, чи багато написав! До чого дописав?

Він каже і потроху починається в їх розмова про ту роботу, про інші роботи, про українську літературу, про долю рідного краю. Марко справляє Катерину: вона ще помиляється в літературній українській мові.

— Де ти так гарно навчився мови? — питається Катерина. — Адже ж не в гімназії тебе учено!

— Моя мати говорила по-українському добре — од неї я й навчився.

— Тим то в тебе вона така й гарна, а не рублена, як у Семена, — говорить, сміючись, Катерина, що дуже любить веселого та щирого Семена і тільки не може погодитися з його справді іноді чудною українською мовою.

— Він бідний, не чув її в сім'ї, — говорить Марко. — Тяжке лихо, що наша інтелігенція виростає змалку такими чужинцями на своїй землі, що й мови не знає своєї.

— Еге, на собі чую, як це погано, — каже Катерина. — Але стривай, прийде інший час, підросте література, вб'ється в силу, тоді запанує рідне слово і поміж інтелігенцією.

— Шкода тільки, що ще довго це становище не відміниться: так незмірно мало робітників на нашій ниві! — каже Марко.

— Це правда! Але є щирі робітники. Є такі робітники, що

за їх щирість я поцілувала б їх! — говорить Катерина і справді цілує його, а тоді, сховавши голову у його на грудях, шепоче:

— Любий мій! Все віддала б я на світі, аби тільки ти був щасливий і міг з ясною душею віддавати своє життя на працю рідному краю.

— Ти кажеш, — одмовляє Марко, — тільки про моє щастя і забуваєш про своє.

— Та чи можна ж бути щасливішою, ніж я тепер? — говорить Катерина. — Я й у ві сні ніколи не марила про таке щастя!...

Святами, або здебільшого по неділях, приходять гості — Семен, Шклярєнко, Бійчевський, ще дехто. Які гарні, щирі вечори!... Згадується один.

Гостей тільки троє: Семен, Шклярєнко та Бійчевський. Семен завсіг був у цій господі своєю людиною, та й ті два замалим не зробились своїми. Щоб гурт був повний — не стає ще Марусі: вона й досі в своїй школі, але швидко, як одбуде екзамен, має приїхати. Читають нову українську книжку. Читання робить сумне вражіння: книжка така, що ні хисту, ні мови. Ледве-ледве досягли до краю.

— А хай їй цур! Бодай би такого й довіку не читати! — скрикує Семен.

— І друкують же люди таку погань! — додають інші.

— Чим після такого добра закусити? — питається Семен.

— А ось закусимо трошки музикою, — каже Катерина та йде до роялю.

— Оце добре! — скрикує Бійчевський, що страшенно любить музику і може слухати її, не втомляючись, кілька годин. — Тільки заграйте чого українського, бо сьогодні чогось не хочеться іншого.

Через кілька хвилин урочисті згуки „Гетьмани, гетьмани”... ллються в хаті. Всі затихають, слухаючи. Всі чують, як ті згуки проходять у душу, забирають її всю, напувають її одним почуттям — любов'ю до рідного краю і невимовним жалем над його долею. То муза поезії махнула на всіх своїм крилом і піднесла всім душу вгору. Марко дивиться на Катерину, на її рівний, як виточений, профіль, на її променисті очі, і йому здається, що це вона — та муза.

— Це моя муза! Це моя муза, що надихає мені в душу все добре, що своєю поезією кличе мене до високої мети, — думає він. — Відкіля і за що мені це щастя — мати дружиною її, мою музу?

А Катерина все грає. Переграла „Гетьмани”... і почала грати народні українські пісні, стиха підспівуючи їх голосом. Вона іноді

підводить очі від роялю і тоді вони стріваються з Марковими очима. Але це на мить — і вона знов грає ще ширіше, ще краще.

Останній акорд, і все тихо...

Всі дожидають, всім не хочеться кінчати.

— Ще, ще! — шепоче Марко тихо, боячись голосним словом розмаяти чари, що повили всіх.

Катерина мовчки грає ще.

Що це? Марко не чув його ніколи, але воно займає йому душу зглибока. Сумні, сумні згуки. В їх таке горе, безнадійне, безпросвітне. Зникає щастя, зникає надія!... Отже ні! Щось інше чується в високих акордах. Чуючи їх, забуваєш те горе, що оце тількищо почував, забуваєш і починаєш почувати втіху. Утіха виросла на ґрунті того горя, але вона вища від нього. Хочеться плакати й благословляти і віддати себе на жертву. Останній високий акорд, і все стихло...

Ніхто не промовив спершу й слова. Всі нерухомі. Нарешті Катерина тихо зачинає рояль і встає.

— Що це ти грала? — питається Марко в неї.

— Так собі, — власну фантазію! — відмовляє вона, сяючи очима.

— Одначе я й не знав, що ви композиторка! — скрикує Бійчевський. — Чудова річ!

Усі хвалять, але Катерині мов не подобається те хваління. Вона починає говорити про інше.

Другого дня Марко вертається з роботи. Він увіходить у передпокій і чує, як Катерина грає, і знову ті ж згуки, що вчора так його вразили. Зупиняється і не йде в хату, боячись перепинити грання, бажаючи його дослухати. Ще кілька акордів, і Катерина починає співати. Маркові виразно чути слова:

У грудях смерть. Я знаю — вмиру,
Життя кінчається моє:
Але на долю у душі
Жаю у мене не стає.

Я знаю — вмиру, та на руках
Умиру в коханого мого:
А поки я іще живу, —
Не засмучу нічим його.

І щастя все, що можу дати,
Я дам цілком тепер йому,
На горе, сльози та журбу —
Хвилини в нього не візьму.

О, милий мій, недовгий час
Судився вкупі жити нам;
Але ще поки я живу,
Усю себе тобі віддам!...

Співання стихло, акорди вмерли. Марко вбігає в хату:

— Люба моя, що це ти співаєш?

— А ти чув? — питається вона, ласкаво всміхаючись.

— Чув.

— Не гаразд підслухати! Я співала слова на ту фантазію, що грала вчора.

— Але ж відкіль ти взяла ці слова?

— Відкіль? Ви казали вчора, що я композиторка, — мусить же бути лібретто до моїх композицій.

— То ти сама склала ті слова?

— Сама. Тільки не тепер: ці слова я склала тоді, як лежала в школі хвора і ти до мене прийшов.

— Мила моя! — каже Марко, — а я вже був злякався.

— Чого?

— Ти не хвора?

— Ані трохи!

— Але ж я помічаю, що ти за останній час зблідла.

— У мене за останній час голова часто болить. Але ж це таке, що зараз минеться. Годі про це, мій любий! Ти голодний — ходім обідати!

І, побравшись за руки, вони йдуть до столу.

Минає тиждень, другий. Через тиждень Марко матиме місяць відпочинку. Вони вдвох поїдуть на село до Катерининоного батька. Це вже давно в їх така умова. Катерина хоче побачитися з своїми та їй таки треба й повітрям сільським трохи подихати: за останній час вона зблідла, хоча й каже, що не хвора, що це так тільки.

Одного разу Марко навіть дуже лякається. Вона говорить і відразу закашлюється дужим кашлем. Через день знов доводиться Маркові почути кашель. Він каже про лікаря, але Катерина цілком не згоджується на те, вона й не вийде до лікаря, якщо він прийде.

— Чому ж так, моя люба?

— Тому, що я здорова зовсім.

— Але ж ти змарніла за останній час.

— Це так, не зважай на те. А от краще я тебе про інше попрохаю. Поїдемо на літо в Крим.

— А ти ж хотіла додому?

— Хотіла... Та то можна потім — заїхати на кілька день після Криму.

— Чого ж це ти так одмінила своє бажання?

— Дуже проста річ: мені хочеться бути тільки вдвох з тобою... Мені хочеться виїхати з душного міста. Куди ж ми поїдемо,

коли не додому? Тільки в Крим. Я хочу глянути на море вдвох із тобою!

— Добре, моє серденько! Я й сам радий твоєму бажанню. Кримське повітря матиме дуже гарний вплив на щічки моєї любої дорогої дружини.

І він цілує її трохи зблідлі щоки.

Вони в Криму.

Висока скеля знімається вгору. Сіре величезне каміння то йде рівною стіною, то виганяється наперед, нависаючи над землею. Здається — ось-ось воно впаде, страшно грюкнувши, і розміжчить усе, що попаде під нього. Але це тільки здається, бо воно висне тут сотні років усе таке ж страшне, таке ж непорушне.

Спустившись на кілька сажень стрімкою кручею, скеля ховається в буйних зелених виноградниках. Попід виноградниками в'ється стежка. Вона йде понад морем: трохи оступись, і вже море плеще тобі на ноги.

Вони вдвох ідуть стежкою.

Ідуть мовчки, побравшись за руки, повні щастям од свого кохання, од цієї чудової картини, що розгортається навкруги перед їх очима. Їх очі потопають у безкрай блакитній морській площині, осяяній ясним сонячним промінням. Та чудова площина тягнеться далеко-далеко, — краю їй не видно.

— Як гарно, що море здається безкраім! — говорить Катерина.

— Чому?

— Дивлячись на це, ще дужче віриш, що не край життю на цьому світі, що життя — без краю.

— Шкода тільки, що очі тут одурюють.

— Нехай тут і одурюють, але є справжня безкраїсть. Вона простяглась над цим морем, над нами. Дивлячись на ту блакить, ти не скажеш, що очі одурюють, що за цією блакиттю вже й межа.

І Катерина підводить свої очі і довго дивиться на блакитне небо.

— Милий, ти ймеш віри в тогосвітнє життя?

— Хотів би няти віри, голубко...

Її очі трохи засмучуються.

— Без цієї віри так тяжко жити... А з нею так гарно, так легко...

— Я не можу не вірити, що в мене є щось вище, ніж оце нужденне тіло! Не вірити, що після смерті я знов стрінуся з тобою на тому світі... Ні, я не можу!

— Але чого це в тебе такі сумні думки сьогодні?

— Не сумні, а радісні. Рада, що почуваю себе не шматком м'яса, а частиною всесвітнього духа. Я завсіди так дивлюсь на людину; але почувати себе такою можна не завсіди, і я щаслива, коли це буває.

І вони знову змовкають і йдуть тихо, а в них коло ніг плеще море, високо над ними знімається скеля, завітчана виноградом, а ще вище сяє сонце і безмежно простирається вічнеє, чистеє небо, говорячи їм про безмежні простори життя...

Вони на морі. Вийшли вдвох: ні він, ні вона не хочуть, щоб проміж ними був третій. Однорушно хвиля їм човен хитає. Марко держить весло в руках і дивиться на Катерину, що півлежить у хисткому човнику.

— Чого це хмари набігають? — питається вона.

І вони обоє дивляться на небо, де недавнечко сяло сонце. І тепер ще видко, як воно сяє, але його вже тьмарить, ще поки невелика, хмара.

— Коли б дощу не було! — каже Марко і повертає човен до берега.

Але ж природа моторніша за його руки. Небо щохвилини насуплюється все дужче та дужче: осяйна морська блакить гасне й чорнішає все більше. Вітер починає зриватися, човен починає хитати.

— Голубко, тобі не страшно? — питається Марко.

— З тобою? О, ні, — каже Катерина, і Марко дивиться їй у вічі і бачить, що їй справді не страшно. Він налягає з усієї сили на весло, і ось уже забілів перед ним побережний пісок. А хмара зовсім облягла небо, а вітер уже починає лютувати. Величезна хвиля підхопила човен і підкидає його на своєму гребені. Але Марко добре пильнує весла, і Катерина бачить, як його дужі руки з напруженими жилами здержують човен і за мить він перелітає через хвилю і вривається в пісок.

Треба ще йти покищо водою, — Марко бере на руки Катерину і несе її.

— Пусти, я піду! — каже Катерина, як він виходить на суше.

Але він пригортає її дужче й дужче і не думає спускати додолу. Вітер розмаяв волосся у неї з голови, прихиленої до Маркової, і волосся обвило їм обом голови, звівши їх докупи.

— Пусти! — сміється Катерина.

— Не пушу! — шепоче Марко. — Я тебе донесу, моя пташко, додому.

І він затуляє її губи поцілунком і несе її швидко та легко додому. А на небі вже грюкоче грім, блискавка роздирає чорні хмари.

— О, милий мій! Який ти...

Страшний грюкіт громовий не дає Маркові почути Катерині слова. Він ще дужче пригортає її до себе і, не давши першим важким краплям дощу впасти на неї, уносить у хату. В хаті їм подають телеграму: Семен звінчався з Марусею, і вони вдвох радіють щастю своїх друзів.

Знов сяє сонце, знов вони вдвох коло моря. Хвиля за хвилею ласкаво плеще в берег. Ласкаво та гарно на душі. Але якась темна смужка пробігла по радісному Катерининому обличчю.

— Марку! І над оцим морем, таким чистим, таким гарним, стогнали наші невірники, складаючи свої плачі? І отут лилася наша кров?

— Тут, моя голубко. Та й чи тут тільки? Де вона не лилася?

— Правда... І над пролитою кров'ю літає плач.

— А ми повинні дати своє життя, щоб замість плачу запанувала радість.

— Еге, — каже Катерина. — Без надії на будучину хіба можна було б жити? Я вірю, і ніщо в мене не зламає цієї віри, бо я бачу тебе і розумію, що такі, як ти... О, якби їх було більше!

— Таких, як я, багато було б, якби більше було таких муз, як ти.

Вона, всміхаючись, хитає головою.

— Як я? Що я! Коли в мені є що добре, то хто ж мене зробив такою, як не ти, моє кохання, мій обновителю? Ти і тільки ти, і я не знаю, чим я можу тобі заплатити за твоє кохання і за те, що ти зі мною зробив.

— Ти вже мені заплатила, моя музо, заплатила тим, що зробила мене щасливим навіки своїм коханням. І плата ця більша, ніж...

— Годі, коханий, годі! Не кажи про це!

І їх серця зливаються в одному великому святому почутті, — тим почуттям держитись все життя на землі, без нього не було б нічого, чим живе душа людська, чим квітчається життя наше, бо в ньому джерело поезії, і воно зветься коханням. І небо, і море, й земля між ними — все, їм здавалось, на той час злилося в високу пісню, у гимн поетичний, і в йому співалось про одвічне й довічне святе з'єднання двох серць закоханих, що в ту мить злилися до купи і стали одним...

— Мила моя, чого ти змарніла так? — питається Марко в Катерини. — Ти хвора.

Катерина лежить на канапі. Вона схудла ще дужче, очі в неї позападали, горять якимсь гарячковим огнем, на блідому, аж бі-

лому, обличчю на обох щоках червоні плями. Еге, вона хвора і вже тепер не ховається з своєю хворобою.

— Еге, милий, я хвора, але не будемо про це говорити.

— Як то не будемо говорити? — скрикує Марко, страшенно стурбований. Тільки тепер він помічає, яка вона хвора. Сп'янілий з кохання, з веселощів та любовщів, що ними Катерина повивала його за останні дні, він легко вірив її впевненням, що вона зовсім здорова. І тепер він скрикує: — Ти дуже хвора, треба лікаря!

По Катерининому обличчю пробігає вираз муки. Вона хоче щось сказати, але ту ж мить страшний кашель перепиняє її слова і примушує вхопитися за намучені груди. Довго вона кашляє, і той кашель проймає всю душу Маркові. Страшна правда починає неначе виявлятися в нього перед очима.

Викашлявшись, вона довго не може сказати й слова. Марко держить у своїх руках її худі похолоділі руки і не хоче вірити цій правді: ще вчора Катерина була весела, радісна, ходила, навіть бігала — зовсім здоровою здавалася; а сьогодні вона вже ледве може встати і лежить нерухомо.

— Коханий мій, не клич лікарів, бо це даремно. Я тобі все скажу, і ти мене зрозумієш. Сядь ближче до мене, дай мені свою руку!

Марко слухається, сідає ближче і дає її руку. Вона важко й швидко дихає, груди високо здіймаються. Вона мовчить кілька хвилин, заплющивши очі, і нарешті каже:

— Не нарікай на мене, коханий!... Може, я помилилась... Може, так не треба було робити, але спокуса була велика, дуже велика... Хоч одна хвилина щастя, — але такою дорогою вона здавалася!...

Вона зупинилась на хвилину, щоб передихнути.

— Ти ще не розумієш мене, я бачу. Але зараз...

Знов зупиняється, не може казати...

Марко цілує її руки і сам не помічає, як на їх падає його слюза.

— Пам'ятаєш ти мою фантазію, знаєш, ту, що ти несподівано почув, вернувшись додому? — питається вона нарешті.

— Пам'ятаю! — говорить Марко, і холодний страх пронизує його наскрізь: він згадує, що було сказане в тій пісні.

— Еге, я одурила тебе тоді. Прости мене, прости, моє щастя! Не тоді я це склала, як у школі хворою була, а за день до того, як ти почув. І те, що там сказане було, те була правда.

Вона відразу встала. Очі її зазоріли ясно, обличчя зрум'яніло. Голос задзвенів голосніше:

— Еге, мій милий! Як приїхав ти до мене в школу, я відразу мов ожила. Тяжка хвороба, що сиділа у мене в грудях, точила їх,

як шашель зерно, вже тоді була. Але я ожила! Почула в собі таку силу, таку дужість, що могла встати і думати, що я справді одужала. Я вірила в це, бо хвороба мов сховалася, я вірила в це усі святки, вірила, як ми вінчалися в церкві, і тільки тоді побачила, що помиляюся, як зробилась твоєю...

— Чому ж ти мені тоді не сказала цього? — скрикує Марко.

— Чому? Мій дорогий! Це страшна хвилина була, як побачила я, що не одужала що й не одужаю! Я певна була, що не одужаю, я знала, — розумієш? — за певне знала, що я вмиру. Відкіля довідалась — і сама не можу сказати. Але впевнилась...

— Я знала, що допомогти мені не можна. Нащо ж я казала тобі, отруїла б твоє життя моїм передсмертним хирінням, мучила б тебе? Тебе, мого коханого, мого любого, того, що показав мені, хто я і що я, напоїв мою душу таким щастям, таким коханням! Милий мій! Я не могла цього зробити і зважилась зробити так, щоб ти не знав про це, щоб і ти, і я — обоє були щасливі за той час, що нам судилося прожити ще вкупі. Я сховалася з своєю хворобою. Мені іноді трудно було ховатися, найбільше в останній час... Але скажи, милий мій, — не даремне я це зробила? Був ти щасливий?

— Боже мій! Та що ж це таке, що ж це таке?! — скрикує Марко, як несамовитий.

Він кидається з хати, він біжить по лікаря, що живе суміжно з ним, і приводить його до покірної Катерини.

— Сухоти в останньому ступені, — каже лікар.

Але Марко не вірить, не хоче вірити йому. Кидається по інших лікарях, збирає всіх, яких тільки може знайти в цьому місті, затягає славетного лікаря, що на той час був там. І Катерина покірно два дні скоряється йому. Але від усіх чує Марко одну відмову:

— Надії нема!

— Бачиш, милий, — ти відняв у нашого життя спільного два дні, — говорить, усміхаючись ласкаво, Катерина, — бо не поняв мені віри. Але скажи мені тепер те, про що я тоді в тебе питаюся і про що ти мені не сказав. Скажи: був ти щасливий зі мною?

— Чи був я щасливий? Я не знаю, чи був хто інший коли такий щасливий! І після такого щастя!... — і Марко в безнадійній тузі ламає руки.

— Коханий мій, нащо нам смутити останні хвилини нашого життя вкупі? — каже вона, і ці ласкаві слова тяжким докором б'ють у Маркове серце. Еге, вона носила смерть у грудях і ховалася з нею, щоб не засмутити його щастя, його, що мав ціле

життя перед собою, — а він тепер отрує останні хвилини її життя!

— Прости, прости мене, моє єдине щастя, але ж я не зможу без тебе жити!

— Не кажи так, не кажи! Знаю, як тобі тяжко думати про те, що ти будеш без мене, бо знаю, як це тяжко мені. Але ти зостаєшся на світі і на тобі лежить повинність: праця для рідного краю. Це повинно бути вище від мене, це твоя святиня.

— Не журись, не плач, милий! Я вірю в життя на тому світі. Я завсіди в нього вірила, а тепер ще дужче. Бо це була б страшна кривда розлучити нас так рано і не дати нам змоги побачитися знову. І я вірю, що ми побачимося і не розстанемося вже ніколи. Але поки прийде той час святий, — ти повинен зробити все на цьому світі, все те, чого вимагає від тебе рідний край. Тільки тоді ми матимем право побачитися.

— Коханий мій! Не тим мені шкода вмирати, що так рано покидаю світ. Я так мало жила, а зазнала такого щастя! І коли я згадаю, що тисячі, може мільйони людей проживають довге життя, не зазнавши і невеличкої частини такого щастя, якого я зазнала, то бачу, що нема чого мені нарікати на своє життя... А того мені шкода вмирати, що сходжу зі світу без сліду, не кинувши нічого на спомин рідному краю, не зробивши йому нічого, не спокутувавши навіть мого гріха — моєї сліпоти, що з неї ти мене вивів!

— Не посилай до тата й до мами! Я не хочу! Нащо я їх смутитиму? Потім довідаються. Досить, що я змучу тебе, мій коханий!

— Життя моє, кохання моє! — скрикує Марко і відразу сльози ринуть у нього з очей і течуть швидко по щоках, печучи їх, мов розпечене залізо. Він плаче, але це тільки на хвилину: він чує в собі силу зробити не сумними її останні хвилини...

Минає день. Вони все вдвох. У неї на обличчі сяє ясний спокій; його обличчя захмарювала б страшна журба, якби він не давив її в собі. Він згадує, як вона перемогла себе, і дивиться їй у вічі ясними очима. Пригортаючи на груди, обережно переносить її на руках до моря, на те місце під скелею, де вона так любить бути, і кладе в спокійне крісло, що там стоїть. А сам він сідає коло її ніг, і її рука спочиває в нього на голові.

Тихо плеще блакитне море, ясно сяє на блакитному небі. Тихо та ясно дивиться Катерина на Марка і каже йому:

— Дивись, як здалека біліє вітрило на тому човні! Яке воно чепурне і як би я хотіла тепер удвох із тобою бути там, під ним! Вітер напружував би вітрило і човен линував би з нами... по мор-

ській блакиті... А над нами сміялась би сонячним промінням друга безкрая блакить... Гарно було б!...

— Еге, мила, гарно...

— Тим гарно, що це була б емблема нашого життя: як човник увесь у сонячному сяєві ліне по рівній площині, так і наше життя проминуло, все осяяне сонцем великого щастя.

— Але нащо ж так швидко воно пролинуло, як і той човник: його вже нема.

— Мій коханий, — не журись тим! Той човник не згинув, він знову з'явиться. І ми знов зустрінємось. Ти віриш у це?

— Я не вірив колись, але ти навчила мене вірити.

— Вір, коханий! З цією вірою легше буде тобі жити на світі.

Вона зовсім уже не може ходити, але не хоче сидіти в хаті і каже:

— Хочу вмерти під сонячним сяєвом.

І Марко кілька разів на день, як дитину, носить її на берег до моря, і вони там сидять.

Вона вже мало говорить — їй важко говорити. Тільки прохає Марка, щоб він їй казав щонебудь. Хоче чути його голос. Здержуючи сльози, він починає їй казати про те, чим вона цікавиться, читати. Вона слухає жадібно, мов хоче востаннє впитися звістками про рідний край, про світ широкий перед тим, як покине його. Вона лежить у своєму кріслі. Волосся розпалося круг страшенно схудлого обличчя. Дихання важке, груди високо здіймаються й низько спадають.

— Прочитай що з „Кобзаря”, милий, — я хочу попрощатися з ним.

Марко бере „Кобзаря” і починає читати „Наймичку”, — її Катерина дуже любить.

— Ні, не це! Прочитай „Мені однаково, чи буду”...

Марко читає, а вона слухає уважно, як молитву, і шепоче потім:

— Ох, не однаково мені!...

— Тепер прочитай мені „Б'ють пороги”... — знаєш до того місця...

Марко читає і зупиняється на словах:

Наша дума, наша пісня,
Не вмере, не загине, —
От де, люди, наша слава,
Слава України!

— Буде!... Вже!...

Сонце починає сідати.

— Мила, — говорить Марко, — вже холодно, — час додому йти.

— Постривай, голубе, — я хочу подивитися, як заходитиме сонце.

І вона жадібними очима дивиться на нього. Розкидаючи червоне проміння, тихо схиляється сонце до незмірної площини. Ось паруси з нижнього краю вже втонули в морі; ось і край сонця вже в воді. Хитливий водяний поверх зазолотився, торкнувшись до сонця. А воно горить, палає з усієї сили, мов бореться з могутньою безоднею, що ось-ось вона поглине його. Але борня даремна: безкрая й безодня мокра стихія втягла в себе золоте світло. Ось тільки край з його видко над морем; ось тільки цяточку золоту — і нарешті немає й тієї, зникає, погасає й та.

— Скінчилось! — шепоче Катерина.

Вчора погашене сонце знов сяє на небі. Море плеще. Катерина лежить у кріслі. Вона каже. Вона шепоче так, що Марко ледве розбирає її слова.

— Сьогодні вже не побачу, як заходитиме сонце! і так краще! Прощай, моє ясне!... Зоставайся на небі та світи ясно моему милому! Прощавай, море! Розважай ти мого коханого так, як мене розважало. А ти, пречистеє небо, нагадуй йому про інше життя, що в ньому ми зустрінемося!

Вона шепоче все тихше. Вона все прощається:

— Прощавай, мій рідний краю! Недавно тебе взнала, недовго й знала! Не могла ніякого добра тобі зробити. Але прости мені це за те, що я так тебе любила. Тобі застається мій коханий!...

Марко вже не може нічого розібрати, але вона ще шепоче:

— Батько й мати — прощавайте! Милий, не врази їх зразу звісткою. .

Ще кілька хвилин. Вона відразу підводиться.

— Милий! Коханий! Світе мій!... Прощавай!...

З останньої сили обхоплює вона його руками за шию.

— Поцілуй!...

Уста їм стуляються в останньому поцілунку. Останнє зітхання віддає вона Марковим устами і її головонька падає до його на груди.

Темрява, безпросвітня темрява обіймає Марка...

ЕПІЛОГ

Минув деякий час...

Був вечір. Косе сонячне проміння золотило верховіття дерев у невеличкому, зарослому вітами та листом, куточку. Воно пробігало проміж деревами і ясно сяло на позлотистому хресті, що був поміж тими деревами.

Серед них — невеличка прогалявина, а на ній, обгороджена залізними штахетками, могилка. Прогалявина ховалася проміж деревами тільки з боків, а згори вдень ясно й радісно сяло на неї сонце.

На не дуже високій могилці, на білому надгробку стояв золотий хрест. Навкруги цвіли трояндові кущі. Вони розрослися буйно і за ними не видно було з середини залізних штахеток. Пишні троянди просували свої запашні головки й крізь штахетки.

Вдень, як сяло сонце, над цим куточком тріпалися крильцями метелики, у вітах співали пташки. Вдень тут цвіло й сяло життя.

Тепер був уже вечір. Тільки на позлотистому хресті грало променем сонце.

Прихилившись до надгробка, сидів Марко. Він дуже відмінився. Обличчя зблідло, зморшки лягли на чолі; біля губів визначались, покищо ледве помітні, риси гіркого усміху. Але його очі дивились хоч і сумно, та спокійно й поважно.

Він прийшов сюди в гостину до своєї коханої. Він ходить часто сюди, у цей куточок, — він переніс у його з-над моря дорогий прах... Він любить тут бути й думати.

— Минулися сльози; минулися нестерпучі муки. Але твій образ, моє єдине кохання, не вмере в моїй душі. І я не знаю, коли ти мені дорожча була, — чи тоді, як я непритомний ридав над твоїм холодним трупом, чи тепер... Минулися ридання, та не минулася невпинна журба по великій згубі. І з цієї журби серце болить мов ще більше, ніж тоді з ридань.

...Еге, ти мені дорожча тепер. Як плакав я над тобою мертвою, плакав я тільки по коханій, без міри дорогій, ніколи не забутій

дружині. То ридало моє кохання до тебе. Але тепер минув час, і я міг багато думати, і я згадав тебе всю. І тепер ти мені не тільки незабутня дружина кохана, але й більше... Ти своїм життям довела мені, що на світі може існувати щось таке, що ми замалим тільки не можемо назвати ідеалом. Ти своїм життям навчила мене вірити в те, що ідеал цей існує на землі. І що не зробилось би зі мною в житті, які бурі не налітали б на мене, які болота не силкувались би поглинути мене, — ніщо не вирве з моєї душі віри. Знаю, що є на світі кохання таке чисте, таке ідеальне, що не ймеш віри, що його породила земля; кохання, що за нього можна і треба віддати життя. А коли є таке кохання, то є і все добре на світі, бо кохання є джерело всього доброго. І тільки через тебе, моя кохана, я ніколи не згоджуся з тими, що кажуть, мов їх нема. Вони є, і я їх мав у тобі — а хто мені може довести, що я тебе не мав? Не темрява та безнадійність панує на землі, а сяє сонце краси, правди та добра...

...І ще іншого ти мене навчила. Навчила, як можна віддавати своє життя за других. Ти була мені сонячним променем, що осяяв мені все життя моє і зробив мене щасливим. Еге, я й тепер щасливий. Хоч ти і вмерла, але вмерло твоє тіло. Вся душа твоя чиста перелинула з останнім твоїм зітханням у мою душу і навіки з'єдналася з нею.

...Сонячний промінь... Ти так завсіди любила сонце, що тобі сподобається це порівняння — я знаю. Чи не в цьому ж і мета людського життя — бути людям сонячним променем і робити їх щасливими?...

...Але на це треба мати таке налите коханням серце, яке мала ти, таку чисту душу, яку мала ти. Не всяке їх має, і я перший ні. Але ж усе, що я зможу зробити, — я зроблю. Не забуваю ніколи твого останнього заповіту: віддати моє життя рідному краєві...

Він устав і припав устами до холодного надгробка.

— Спи моя доле, моє сонце! Спи спокійно: я не забув іще одного твого заповіту — вірити в те, що ми зустрінемося на іншому світі. Ти й цьому навчила мене вірити, і я вірю, хочу вірити, що прийду до тебе, як тільки зроблю все, що зможу зробити на цім світі. Спи!

І ще раз його уста припадають до могилки і сльози капають на холодний камінь. Такі гарячі, що, здається, пройдуть аж туди, де лежить вона...

Марко випростався. Останній сонячний промінь блиснув на хресті і погас.

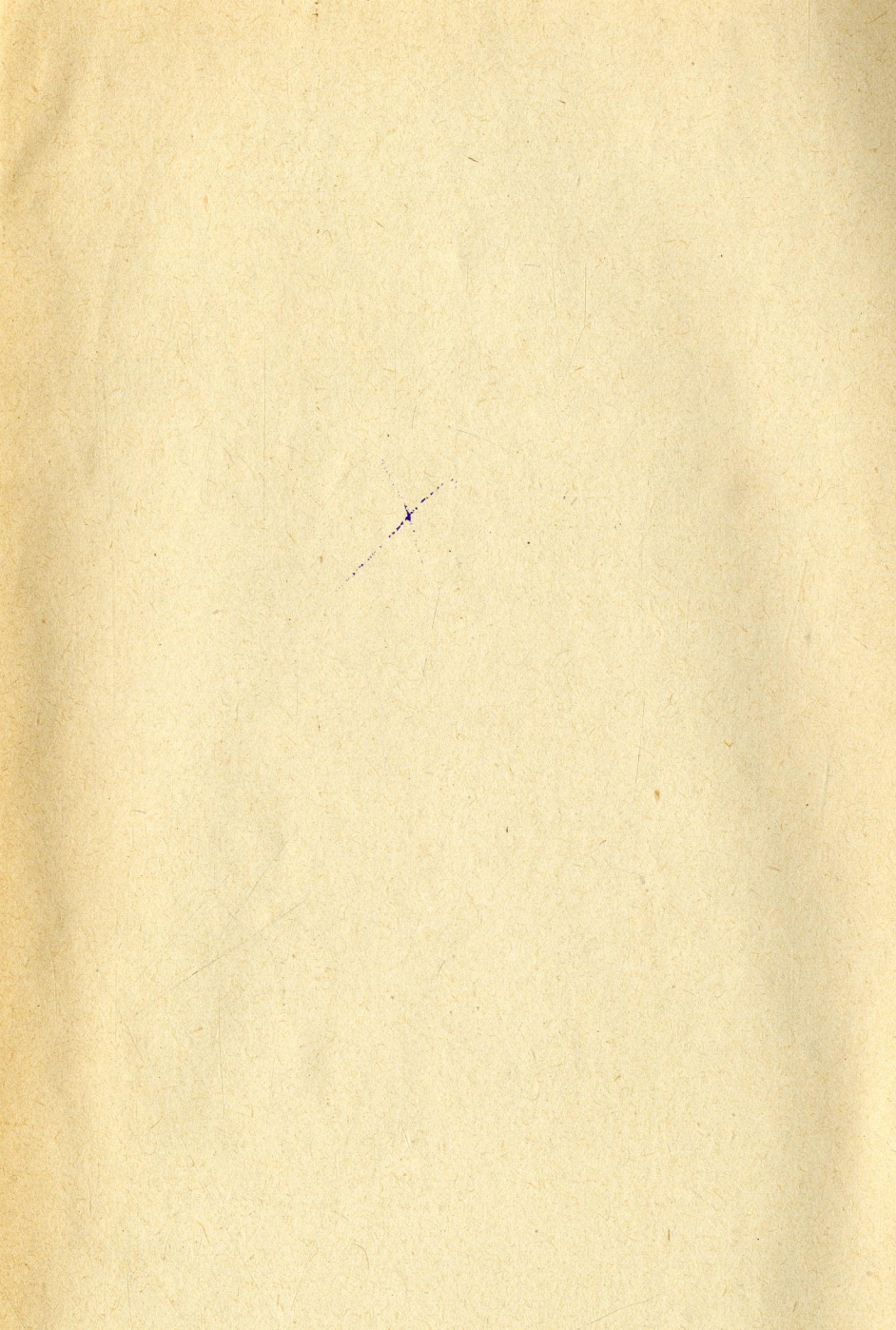
Сонце сховалось за обрій.

Тихо вийшов Марко з штахеток, замкнув їх і пішов додому. Був уже вечір, і велике рухливе місто починало де-не-де перерізу-

ватися блискучими низками ліхтарів. Гук та гомін чути було здалека. Марко не любив того гуку та гомону, але він ішов тепер туди, відкіля його було чути, бо там була та робота, що на неї він призначив своє життя. Там були ширі товариші, що робили з ним укупі коло одного діла. Марко йшов туди виконувати той заповіт, що почув він з уст коханої — віддавати себе праці задля високої ідеї: щастя, відродження рідного народу.

1890 с. Олексіївка.

4,14
(1986)

РД

1466

У

~~2 пр~~

~~23.336~~

БОРИС ГРІНЧЕНКО

УЗ